

Prof. dr. S. Groenveld

‘Van vyanden und vrienden bedroevet’

De gevolgen van het beleg van Leiden
voor de omgeving van de stad

3 Oktoberlezingen

Redactie: Prof. dr. P.G.J. van Sterkenburg
Dr. F.S. Gaastra
Dr. D.J. Noordam
Dr. R.P. Fagel
L.M.M. Heruer

De 3 Oktoberlezingen worden georganiseerd door de 3 October-Vereeniging en het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden. Deze lezingen worden jaarlijks gehouden op de zondag voorafgaande aan drie oktober. De eerste lezing vond plaats op 28 september 1997 in Stedelijk Museum de Lakenhal in Leiden.

Voor de 3 Oktoberlezing wordt ieder jaar een spreker uitgenodigd, die op zijn eigen manier naar het beleg van Leiden zal kijken.

3 Oktoberlezingen:

1997: R.P. Fagel, *Leids beleg en ontzet door Spaanse ogen*.

1998: J.A.F. de Jongste, *Om de religie of om de vrijheid. Spanningen tussen stadhuis en kerk na het beleg*.

1999: D.J. Noordam, *De historische optochten van de 3 October-Vereeniging*.

2000: W. Otterspeer, *De lezende Pallas. Het dubbeltalent van de Leidse universiteit*.

2001: S. Groenveld, *'Van vyanden und vrienden bedroevet'. De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad*.

‘Van vyanden und vrienden bedroevet’

De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad

Prof. dr. S. Groenveld

3 Oktoberlezing 2001

Sdu Uitgevers, Den Haag

Vormgeving omslag: Wim Zaat, Moerkapelle
Zetwerk: Holland Graphics (Eric Querner), Amsterdam
Print en afwerking: Sdu Grafisch Bedrijf, Den Haag

© S. Groenveld, Wassenaar 2001.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 90 12 09315 5

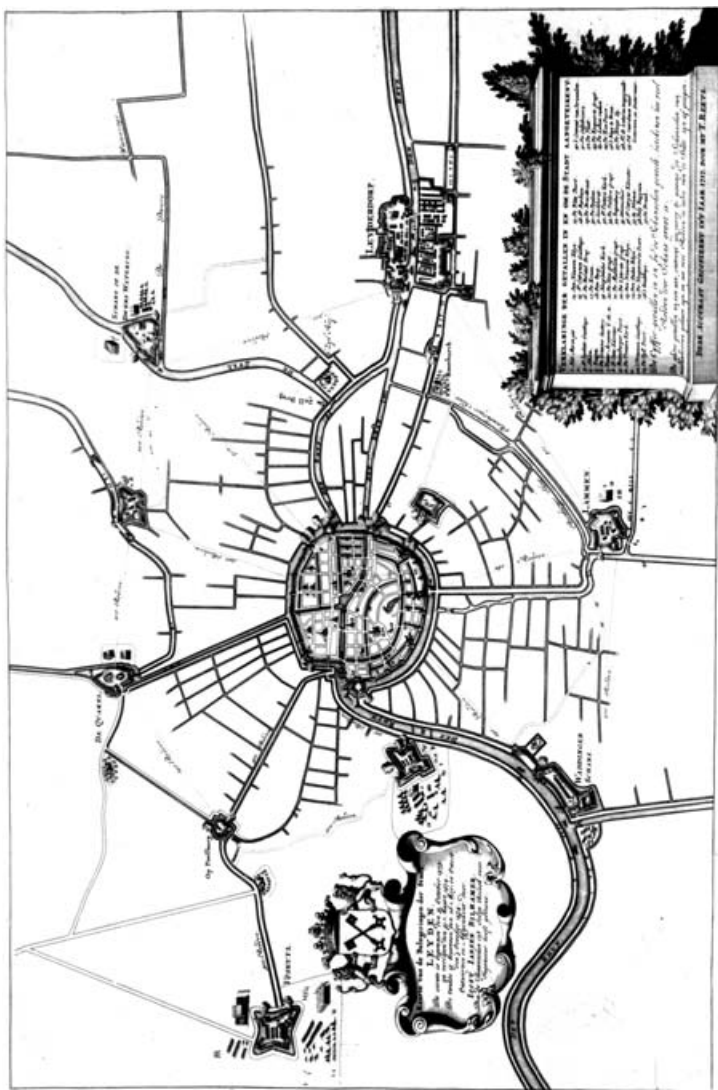
‘Van vyanden und vrienden bedroevet’

*De gevolgen van het beleg van Leiden voor de omgeving van de stad*¹

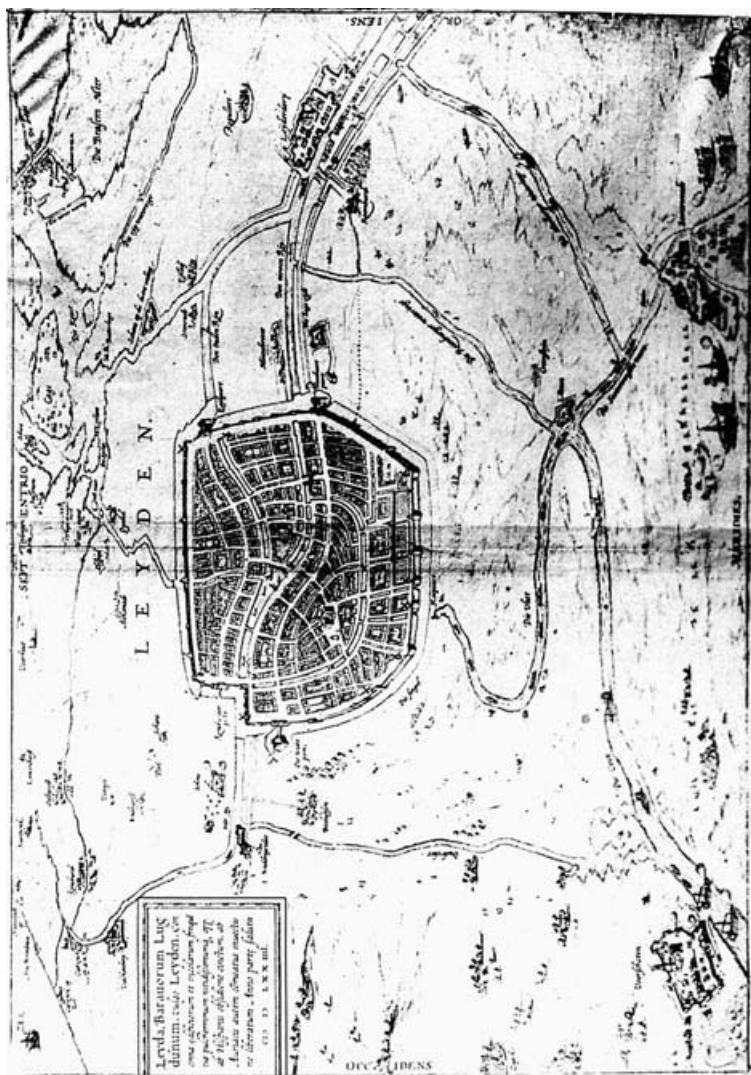
De twee kaartmakers bevonden zich tijdens het beleg van Leiden elk aan een andere kant van de stadsmuur. Aan de buitenkant, de zijde van de belegeraars, werkte Joost Janszoon Beeldsnijder alias Bilhamer (1541?-1590), binnen de belegerde stad woonde, ‘achter de Hogelantsche kerke op de Middelwech’, Hans of Johannes Lieftrinck (ca. 1520-1599).

Bilhamer deed dienst bij de landsheerlijke troepen toen die in 1572-1573 Haarlem belegerden en opnieuw toen zij Leiden aanvielen. Hij was een soort alleskunner: oorspronkelijk van beroep steenhouwer, beeldenmaker – wat zijn naam verklaart – , werd hij ook een erkend landmeter, kaarttekenaar en plaatsnijder, bouwmeester en werktuigkundige, misschien zelfs klokkenmaker². Hij voorzag bij Leiden de bevelhebber Francisco Valdés van een verfijnde landkaart van de Sleutelstad en omgeving. De stad zelf gaf hij alleen schetsmatig weer: hij kon ook niet anders omdat hij Leiden alleen van buitenaf kon zien. Maar in het omringende land tekende hij nauwkeurig wegen en waterlopen waarmee de aanvalleur rekening diende te houden. Precies gaf hij afstanden en maten aan en tekende hij de nodige schansen. Misschien is hij daarvan zelfs de ontwerper geweest. Hij maakte wel vaker plannen voor militaire objecten. Bijvoorbeeld enkele jaren na Leiden voor fortificaties bij zijn eigen stad, Amsterdam, evenals, al in 1571, een ‘patroon van een galye ende roybaerds’, oorlogsscheepjes tegen de watergeuzen, en in 1573 voor een vaartuig om scheepswrakken mee te lichten³.

Hans Lieftrinck, de andere kaartmaker, behoorde tot de belegerden van 1573-1574. Hij was een van de vele Zuidnederlandse immigranten die zich in Leiden vestigden: in 1561 al. Als schilderszoon was ook hij in de eerste plaats schilder, verder tekenaar, graveur, en ook kaartmaker, zonder naar het schijnt een landmetersopleiding te hebben gehad. In de bange tijden van het beleg werkte hij aan tenminste twee kaarten van zijn stad. En zodra het beleg voorbij was, trok hij de stad uit, het oorlogsland in, en maakte daar schetsen van wat hij zag. Eerst legde hij zijn observaties vast in een veldkaart. Deze werkte hij uit tot een geëteste kaart, die hij al voltooide op 17 november 1574, anderhalve maand na het einde van de belegering. Lieftrincks kaart is geen nauwkeurig landmeetkundig werkstuk, bedoeld voor praktisch gebruik, zoals die van Bilhamer. Het is een historie-

Afb.1. Joost Jansz. Bilhamer, Kaart van Leiden en omgeving met daarop de schansen van de Spantijvaarden rond de stad, 1574. Gravure door J. Stemmers sr. (1724) naar de kopie door Tobias Reets (1717).

Afb. 2. G. Braun en F. Hogenberg, *Kopie naar Hans Liefvins kuart van het Beleg en Ontzet van Leiden*, 1574. Gravure.

kaart, die het verhaal van beleg en vooral ontzet doet. Oprukkende schuiten van de ontzetters zijn erin te zien, evenals verwoeste schansen buiten de stad die in Bilhamers kaart nog gaaf zijn. En de ruimtelijke inrichting van de stad, die Hans zo van nabij kende, is natuurlijk veel verfijnder dan die van Joost Janszoon⁴.

De twee tekenaars, die in 1573-1574 elkaar vijandige kampen dienden, zouden in latere jaren allebei werken voor respectievelijk de stadsbesturen van Amsterdam en Leiden toen die weer aan één kant stonden, namelijk die van de Opstand. Was Bilhamer dus een politieke draaier, een landverrader? Was Lieftrinck een ordinaire rebel en bleef hij dat?⁵ Dit probleem van waarderingen over en weer zal in het vervolg alleen zijdelings aan de orde komen. Ons gaat het hier in de eerste plaats om de situaties waarvan Bilhamer en Lieftrinck er enkele in beeld brachten. Wat betekenden de krijgshandelingen in praktische zin voor het land om Leiden heen en voor de bewoners daarvan? En: welke gevolgen had al datgene, wat werd aangericht? Over een hoe groot gebied was een en ander merkbaar? En voor een hoe lange tijd?

Feiten en achtergronden, 1566-1572

Voor goed zicht op de ontwikkelingen moeten wij even de feiten op een rij zetten. Het jaar 1566 was een jaar vol onrust geweest. Hagepreken en beeldenstorm hadden ook in het gewest Holland, dat lange jaren geen last van oorlogvoering had gehad, het evenwicht verstoord. De landvoogdes Margaretha van Parma vond het in mei 1567 dan ook nodig, in steden als Amsterdam, Delft, Leiden, Haarlem en Den Briel garnizoenen te leggen om de rust te herstellen. Steden beheersten nu eenmaal, omdat ze op knooppunten van water- en landwegen lagen, de ruime omgeving. Maar al enkele maanden later beval zij het ruwe soldatenvolk weer te vertrekken, tot grote opluchting van de bevolking. En Margaretha's opvolger Alva, die in augustus 1567 met een leger van tegen de 10.000 man arriveerde, liet dat zo. Utrecht werd een centrale garnizoensstad, waarvanuit zo nodig snel troepen naar Holland werden gedirigeerd⁶.

Maar wél werd aandacht besteed aan de verdedigbaarheid van de Hollandse kust tegen aanvallen vanuit zee. Dat was al een oud, en regelmatig herhaald gebruik tegen een al even oud probleem. Diverse controlecommissies waren rondgetrokken en hadden aanbevelingen gedaan, in 1569 nog weer een⁷. Kaarttekenaars kregen opdracht, de geografie ten bate van de landverdediging nauwkeurig vast te leggen. Dit is onder meer de achtergrond van de beroemde reeksen stadsplattegronden die Jacob van Deventer omstreeks 1560 maakte. En van de grote kaart van het Hollandse Noorderkwartier van Bilhamer, waarvoor deze in 1571 van Alva opdracht kreeg⁸.

De kustbeveiliging was vroeger vooral tegen Franse vijanden gericht geweest. Maar vanaf 1568 in de eerste plaats tegen de watergeuzen. Die bedreigden niet alleen op zee in toenemende mate de scheepvaart en de visserij van de kustgewesten. Steeds vaker kwamen zij ook het land op en voerden zij korte *raids* uit – landgangen – , goederen rovend en vernietigend en inwoners, vooral katholieke geestelijken, bedreigend, molesterend en gijzelend. Meer dan voorheen kreeg Holland daarvan in 1571 te lijden. De strijd tegen deze bedreiging liet Alva graag aan de bevolking zelf over, in ruil voor het achterwege blijven van inkwartiering. Toch moesten soms troepen komen ter versterking. Dat gebeurde in 1569, en in 1571 opnieuw. Maar nog in oktober en november van het laatste jaar trok Alva zijn soldaten weer terug naar Utrecht. Alleen in Den Haag bleven wat eenheden achter. In geval van nood zouden landsheerlijke troepen uit Utrecht snel weer ter plekke kunnen zijn⁹.

In deze politiek schuilt een van de redenen waarom de watergeuzen in 1572 zo gemakkelijk Den Briel konden bezetten en zij vervolgens, met slechts kleine groepjes manschappen, strategisch liggende steden aan hun kant wisten te krijgen. Lang niet alle steden van Holland wilden aan de Opstand meedoen en moesten gedwongen worden. Maar sommige, Amsterdam vooral – de stad van Bilhamer – , lieten zich niet dwingen en bleven trouw aan de landsheer¹⁰. Wél sloegen de opstandelingen de handen ineen tijdens een ‘vrije’ Statenvergadering in juli. Eigenmachtig kwamen zij samen in Dordrecht, hoewel alleen de landsheer of diens stadhouder hen mocht bijeenroepen. Direct namen zij bestuurlijke bevoegdheden op zich, ofschoon zij daartoe evenmin het recht hadden. En zij besloten zich te laten leiden door Willem van Oranje, die tot 1567 stadhouder was geweest maar toen, omdat hij was uitgeweken naar Duitsland, door Filips II uit zijn ambt was gezet. Ook hiertoe had een Statenvergadering helemaal geen recht. In feite werd een revolutionair tegenbewind gevormd tegenover het legitieme bestuur van Filips II en was Oranje hooguit tegenstadhouder tegenover Filips’ functionaris, de graaf van Bossu. Dit tegenbewind vestigde zich deels in Den Haag, deels in Delft¹¹.

Oorlogvoering in Holland, 1572-1576

Nu moest Alva wel tegenmaatregelen nemen. Zijn tactiek lijkt vreemd, maar is, met de kaart erbij, heel duidelijk. Eerst bracht hij met geweld medestanders van Oranje in de Zuidelijke Nederlanden terug naar ’s konings zijde. Zijn leger groeide terzelfdertijd tot circa 65.000 man. Daarvan dirigeerde hij vervolgens een deel naar Holland. Dat kon onmogelijk door recht naar het noorden te trekken: niemand kreeg een leger over het Hollands Diep. Dus gingen de troepen via het oos-

ten. Zij passeerden de Maas over de Romeinse brug bij Maastricht. Dan ging het noordwaarts via het Duits-Nederlandse grensgebied naar de Rijn, die zij op een doorwaadbare plaats overtrokken. Om vervolgens de IJssel te passeren bij het opstandige Zutphen, dat zij innamen. Nu lag de weg naar het westen open en konden de opstandelingen vanuit het oosten geen hulp krijgen.

Holland werd vanuit één tactisch concept benaderd. De aanval richtte zich eerst op het hart van de provincie: op Haarlem. Met Amsterdam nog steeds aan Filips' zijde hoefde Alva alleen de Spaarnestad te nemen om het IJ te beheersen en daarmee het gewest in tweeën te snijden. Met een zevenmaands en uiterst gewelddadig beleg gelukte dit¹². Nu moesten de twee helften van Holland elk afzonderlijk worden aangepakt. Dat diende te gebeuren door de meest centraal gelegen stad – die immers de voornaamste wegen beheerste – te veroveren. De keus viel eerst op het noorden, dús op Alkmaar. Ook daar werd veel geweld gebruikt. Niettemin werden de kanonnen er gekeerd met waterkracht: na doorsteking van dijken maakte opdringend water de Spanjaarden een langer verblijf in de velden onmogelijk.

Onvermijdelijk was nu het Zuiderkwartier aan de beurt, het meest verstedelijkte deel van het gewest en de kern van de opstandigheid. Het Brusselse streven richtte zich hier tegelijk op het omverwerpen van de opstandige bestuursorganen in Den Haag, en op de beheersing van de meest strategisch gelegen stad – en dat was Leiden. Menigeen had de aanval al direct na Haarlem verwacht. Zo stroomden in oktober 1573 vanuit het noorden, vanuit Haarlem en Amsterdam, troepen binnen, die deels richting Den Haag, deels richting Leiden gingen. De eenheden, die over de hoger gelegen kuststrook trokken, maakten zich achtereenvolgens van Noordwijk, Katwijk, Valkenburg, Wassenaar, Scheveningen en ten slotte, op 30 oktober, van Den Haag meester. Vandaaruit stootten zij door naar 's-Gravenzande, naar Maaslandsluis en Vlaarding. Zij kwamen dus totaan de Maas¹³.

In diezelfde dagen bereikten andere eenheden Leiden. Deze keer niet voor een gewelddadige aanval, maar voor isolatie en uithongering van de stad. Die sloten zij tegen half oktober 1573 in vanuit het westen, noorden en oosten¹⁴. Alleen de zuidkant bleef open. Maar zij braken, zoals bekend, het beleg eind maart 1574 op om de binnengevallen Lodewijk van Nassau op de Mookerhei te bestrijden – wat, vanuit landsheerlijk standpunt, met succes gebeurde. Een zekere euforie maakte zich intussen van de Hollanders meester: de tegenstander was eigener beweging afgetrokken, door de Spanjaarden opgeworpen schansen rond Leiden werden niet eens weggehaald.

Maar plotseling was de vijand terug. Rond 18 mei verscheen hij aan de oostkant van Leiden en nam daar zijn schansen weer in bezit, terwijl andere eenheden via Monster, Stompwijk en Voorburg naar Den Haag trokken. Vanuit het noorden was de Sleutelstad snel ingesloten. Aan de zuidkant duurde dat tot juni, maar

toen lagen er wél drie linies achter elkaar: de eerste vanaf de schans Ter Wadding via Lammem naar Leiderdorp, een tweede van Ter Wadding via de versterkte dorpen Voorschoten en Zoeterwoude met een boog ook weer naar Leiderdorp, en een derde van Den Haag en Voorburg, via Leidschendam en Zoetermeer naar Benthuisen en Hazerswoude. Ten zuiden van de laatste linie had de aanvaller een aantal losse, vooruitgeschoven posten, onder meer in het Westland¹⁵. Vrijwel heel zuidelijk Holland was dus bij het beleg betrokken!

Het was onder die ernstige omstandigheden, dat Oranjes mensen het besluit namen, door inundaties de vijand te verdrijven. Ook al werd dat door technici afgeraden. Dezen achtten de kans groot dat het land blijvend verloren zou gaan. Bovendien: het water moest vanaf de Maas worden toegelaten omdat de opstandelingen dáár nog gezag hadden – maar of het werkelijk via het hoger gelegen Rijnland bij Leiden zou komen, dáárover bestond geen zekerheid. Veel zou afhangen van windrichtingen en regenval¹⁶. Dat deze aanpak toch werd doorgezet, dat dijken werden doorgestoken en sluizen geopend, dat platboomde vaartuigen van de opstandelingen over het langzaam maar zeker stijgende water Leiden wisten te naderen, en dat de Spanjaarden voor het water vluchtten – dat alles is een bekend verhaal. Maar heel wat minder vaak verteld zijn de moeilijkheden bij het doorsteken van dijken, onder andere omdat wegen daarachter ook weer de functie van dijk bleken te hebben. Of de soms felle tegenstand, die Valdés' troepen op kritieke punten toch nog boden. En evenmin is erg bekend hoe de geuzen soms, vooral bij Zoetermeer, terug moesten omdat zij een versperde doorgang niet konden overmeesteren en een oostelijker route moesten volgen.

Maar het benarde Leiden kwam vrij, op het nippertje. Toch betekende dit niet, dat de landsheerlijke troepen nu alle aanvallen opgaven. In 1575 vielen Oudewater en Schoonhoven nog in hun handen, ondanks nieuwe inundaties¹⁷. Maar daarmee hadden zij te land het uiterste bereikt. Hun aandacht richtte zich nog wel op de waterwegen: als zij de Zeeuwse wateren veroverden zouden zij zuidelijk Holland en Zeeland van elkaar hebben gescheiden. Het opstandige gebied zou dan in drieën uiteenvallen. Door hun inname van Zierikzee, in 1576, leken zij succes te hebben. Toch was de realiteit anders. De opstandelingen waren te water te sterk om te worden verdreven. En tegelijk kwam het bewind van Filips II in steeds grotere financiële problemen. Zelfs moest de koning in 1575 zijn tweede staatsbankroet afkondigen. Allang niet betaalde landsheerlijke troepen sloegen nu op grote schaal aan het muiten, stelden hun eigen bevelhebbers aan, en trokken naar Vlaanderen en vooral Brabant, de rijkste gewesten, om daar op de bevolking hun achterstand te halen¹⁸.

Vrijwel even plotseling als de oorlog in Holland was opgekomen, verdween hij daarna weer. Dat wilde niet zeggen dat het er meteen helemaal veilig was, en er

her en der geen landsheerlijke troepen meer opereerden. Niettemin was, zeker achteraf gezien, de strijd in deze gebieden voorbij. Maar wat had de gewestelijke

Afb 3. Anoniem, *De uitval op de Boshuyserschanz, 29 juli 1574*. Het schilderij laat enerzijds de gewelddadigheid van burgers en soldaten zien. Anderzijds is op de achtergrond Leiden zichtbaar met op de wallen de verplaatste korenmolens.

bevolking meegemaakt? En hoe zat het met de gevolgen?

Gezagsvacuüm

Misschien nog meer dan de strijd in het noordelijke deel van Holland maakte de oorlog om Leiden duidelijk, dat er in het gewest na de inname van Den Briel, vanaf 1572, twee bestuursapparaten gezag probeerden uit te oefenen. De aandacht in de geschiedschrijving is weliswaar geheel geconcentreerd op het opstandige apparaat onder Oranje. Maar het officiële bestuur van Filips II bestond in deze jaren ook nog.

De landsheerlijke stadhouder Bossu kon rekenen op steun van een aantal edelen op het platteland, en van besturen van steden die de geuzen buiten hun poorten hadden gehouden of, zoals Haarlem, heroverd waren. Bovendien zetelden in Den Haag enkele gewestelijke colleges, het Hof van Holland vooral – gerechtshof én enigszins adviescollege – en de Rekenkamer, waarvan de leden nog door het oude bewind waren benoemd. Voor dezen was het in 1572 de vraag, aan welke kant zij zich moesten opstellen. Omdat Bossu en zijn troepen Den Haag verlieten, zou trouw aan Filips II uitwijken betekenen. De raadsheren van het Hof be-

sloten daar eind juni 1572 toe en gingen naar het toen nog veilige Rotterdam. Ongeveer een maand later, net voordat de Maasstad naar de Opstand overging, trokken zij er weer weg en gingen, met 'procureurs, advocaeten, clercken ende andere heeren', via Haarlem naar Utrecht. Het lijkt erop dat de Rekenkamer dezelfde route maakte. Tal van geestelijken volgden hen¹⁹.

Hetzelfde probleem gold natuurlijk ook voor bestuurders van regionale instellingen zoals de hoogheemraadschappen Rijnland, Delfland en Schieland, en voor menig stadsregeerder. In Delfland besloten twee hoogheemraden samen met de dijkgraaf tot blijven, hun vier andere collega's vertrokken eind juli, ook naar Utrecht. Van Schieland weken er twee uit. En van het Rijnlandse college stonden de dijkgraaf en drie hoogheemraden aan de zijde van de Opstand, terwijl vier andere hoogheemraden naar Utrecht gingen. De Delflandse achterblijvers kregen weldra handenvol werk, omdat de Opstand juist in hún ambtsgebied hevig woedde. Maar in Rijnland dat, zeker na de val van Haarlem, vrijwel geheel onder landsheerlijk gezag viel, moest de meeste arbeid door de Utrechtse uitwijkingen worden verricht²⁰.

De leeggekomen ruimten aan het Haagse Binnenhof werden nu ingenomen door Oranjes woeste plaatsvervanger Willem van der Marck, heer van Lumaing of Lumey, vergezeld van geuzensoldaten. Oranje zelf vestigde zich in het veiliger, ommuurde Delft en zette Lumey weldra af. Maar een nieuw bestuursapparaat moest nog worden opgebouwd. De prins noemde zich formeel de plaatsvervanger van Filips II, liet zich voorzien van enkele adviescolleges, terwijl de Staten regelmatig bijeenkwamen en bestuursbevoegdheid naast hem vasthielden. Al op 25 augustus 1572 gaf de prins de Staten opdracht, raadsheren voor te dragen voor een nieuw Hof van Holland met beperktere bevoegdheid dan het oude. En toen begin 1573 de Rekenkamer, door de opstandige Staten gesommeerd om terug te keren, niet kwam, werden drie eigen rekenmeesters benoemd: het begin van een nieuwe Rekenkamer²¹. Opvallend is, dat met name onder de edelen die nu gingen optreden, nogal wat zonen uit lagere adelsfamilies waren, die voorheen geen gewestelijke bestuursfuncties hadden willen bekleden, maar nu via de Opstand naar voren kwamen²². Ook op lager niveau benoemde het nieuwe bewind tal van nieuwe mensen.

De eerste belegering van Leiden en de opmars van landsheerlijke troepen van Haarlem naar het zuiden, in oktober 1573, bracht echter een totale omslag. Valdés bezette het Haagse grafelijke kasteel en nam er zijn intrek, het apparaat van de opstandelingen week uit naar Delft en vaardigde vandaar maatregelen uit. Het landsheerlijke bewind begon meteen met een algemeen pardon voor wie wilde terugkeren, en ging over tot aanstelling van eigen functionarissen op plaatsen, die vaak vacant werden geacht omdat de bekleder met Oranje meedeed. Zo benoemde het één vertrouweling, Jan de Heuyter, tot dijkgraaf van zowel Rijn-

land als Delfland, kwam er een nieuwe baljuw in 's-Gravenzande, een nieuwe rentmeester van Noord-Holland, een nieuwe schout in Noordwijk: mannen van ‘qualiteyt ende goede catholicheyt’. En uit Utrecht kwam nu wél één van de rekenmeesters terug, die weldra twee nieuwe collega's kreeg²³.

Ook Valdés' opbreken van het eerste Leidse beleg en zijn vertrek met zijn troepen richting Mookerhei, in maart 1574, had weer gevolgen. De voorbarige euforie van Leiden heerste ook binnen Oranjes bestuursapparaat. Een terugkeer naar Den Haag kwam alweer op gang; op allerlei posten, verlaten door koningsgetrouwen, werden Oranjegezinde functionarissen benoemd²⁴. Maar alles moest opnieuw stoppen toen Valdés op 26 mei het Binnenhof weer bezette en hij Leiden ten tweeden male omsingelde. Het Oranjegarnizoen verdween weer uit Den Haag, aanhangers van de Opstand vluchtten er achteraan. Het Spaanse gezag aan het Binnenhof verloor echter kracht na de mislukking van de Leidse insluiting. Weliswaar bleven de landsheerlijke colleges nog nieuwe functionarissen benoemen, schouten van Voorhout, Noordwijk en Noordwijkerhout onder anderen. Maar de machtsverhoudingen op het platteland begonnen te verschuiven, medestanders van de landsheer zochten een veilig heenkomen naar Haarlem of Amsterdam, en Valdés' eigen troepen ondermijnden zijn zaak door te gaan muiten. Zelf zou de bevelhebber als gevangene van muiters in november 1574 Den Haag verlaten²⁵. De opstandelingen kregen er nu definitief de overhand.

Was het voor de gewone man al moeilijk om vast te stellen, wie in deze jaren het gewestelijke gezag uitoefende, nog lastiger was het, goed te reageren op alle maatregelen die vanuit Den Haag of Delft werden uitgevaardigd. Zulke maatregelen hielden nu eens het verbod in van samenwerking met de geuzen, dan weer van partijkruis voor de Spanjaarden. Dezelfde boeren werden de ene maal gedwongen, om voor het landsheerlijk gezag met paard en wagen te komen en te helpen bij het verwijderen van vuil en puin, door geuzensoldaten in Den Haag achtergelaten, en op andere tijdstippen om in dienst van het Oranjegezag hetzelfde te doen met hopen afval, geproduceerd door Spaanse troepen. Dorpelingen zaten het ene moment met een landsheerlijke, en even daarna weer met een Oranjeschout. En mensen die waren blijven zitten werden gemakkelijk door uitgeweken en later terugkerende plaatsgenoten voor verraders versleten – om tijdens een volgende periode het omgekeerde te kunnen zeggen²⁶. Bestuurlijke chaos heerste alom.

Vriend of vijand?

Het maakte, trouwens, voor menige onderdaan nauwelijks uit, door welke over-

heid hij in oorlogstijd werd bestuurd. Vriend en vijand gebruikten immers dezelfde middelen om elkaar te bestoken. Beide partijen bedienden zich om te beginnen van soldaten. Dat waren niet langer de middeleeuwse ridders, maar bewapende voetknechten, beroepssoldaten. Mensen van dikwijls niet het beste allooï die vochten voor geld. Daarmee dienden de machthebbers voortdurend rekening te houden, ook als zij een zekere discipline nastreefden. Zij moesten niet alleen over voldoende financiën voor regelmatige uitbetaling beschikken, maar ook toegeven aan mogelijkheden die het oorlogsrecht de soldaten bood. Zulke mogelijkheden waren dikwijls uitermate hard. Een stad bijvoorbeeld, die tegen een belegeraar weerstand bood maar daartoe in feite geen kracht bezat, mocht gestraft worden: zij had zich zonder meer over moeten geven. In zo'n geval mochten de soldaten na de inname plunderen. Zo'n plundering bood de overheid soms tegelijk de mogelijkheid, de soldaten het inkomen te verschaffen dat hun uit een lege staatskas niet te geven was – ook zó kon munitie worden voorkomen²⁷.

Dat werd niet anders wanneer de soldaten zeiden te vechten voor een zeker ideaal. De Spaanse soldaat in de Nederlanden was er ten diepste van overtuigd, dat alle Nederlanders eigenlijk ketters waren. 'Hij weet – schrijft de historicus Van der Essen – dat er nochtans veel katholieken overgebleven zijn en hij zal dat later in zijn gedenkschriften noteren, maar in volle strijd scheert hij al de inwoners van het land over dezelfde kam'. Hij maakte immers deel uit van 'el ejercito catolico'²⁸. En met de troepen van Oranje was het net zo gesteld, zeker met de kern ervan. Die was geraakt door vormen van protestantisme, was zo fel anti-katholiek, dat geen roomse geestelijke voor hem veilig was²⁹. Ook Oranjes soldaat was dikwijls onbehouden, slecht betaald, en bovendien opgenomen in een legerstructuur waarin beduidend minder discipline heerste dan bij de tegenstander. Pogingen van Oranje om orde binnen de troepen te brengen – pogingen die onder meer leidden tot het wegwerken van de ruige Lumey – hadden vooreerst nog weinig succes³⁰.

Voor soldaten bestonden, mede omdat staande legers nog ontbraken, geen vaste onderkomens. Kazernes waren nog niet uitgevonden. Waren de manschappen in het veld, dan werden zij gewoonlijk in kampementen ondergebracht bij het slagveld of de belegerde stad. Maar lagen zij bij een beleg verderaf, dan werden zij ingekwartierd bij de inwoners, in hun huizen. Datzelfde gold wanneer zij in garnizoen waren, ter beveiliging van een stad of dorp, of gewoon omdat het winter was. De bewoner kreeg dan, tenzij het een officier betrof, meestal een aantal soldaten tegelijk in huis. Die sliepen met tenminste twee in één bed. Voor hun onderhoud zou de overheid moeten zorgen, maar de kosten kwamen in feite bij de bewoners zelf terecht. In het Westlandse dorp De Lier had Marritgen Pieter Jorisdochter tijdens het Leidse beleg 'aldaer mede veel moyten gehadt van wasschen, van planssen' voor twee Italiaanse ingekwartierden. En Aaltgen Cornelisdochter

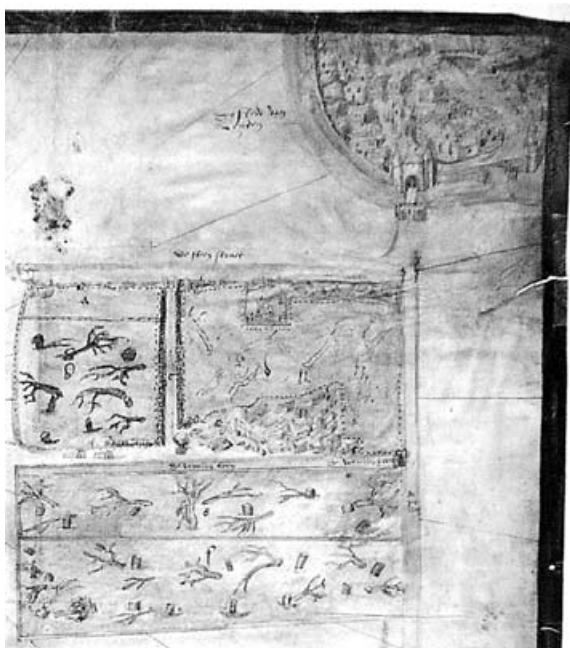
op de Waal in Naaldwijkerbroek kwam na afloop voor het gerecht verklaren, dat zij helemaal verarmd was wegens het onderhoud van veertig Spaanse soldaten in de zomer van 1574³¹.

Beide partijen probeerden door verordeningen hun ingekwartierde soldaten nog wel tot ordentelijk gedrag te brengen. Maar weinig lukte. De manschappen vergrepen zich gemakkelijk aan vrouwelijke huisgenoten en ruïneerden menig huis waarin zij waren ondergebracht. Dat en leegstaande panden in de omgeving werden geheel of gedeeltelijk gesloopt, omdat onderdelen ervan, tegen lage prijs verkocht, toch aardige winst opleverden. In Den Haag stond Valdés in februari 1574 zulke handel in ‘ijser, hout, loot, cooper noch tinne’ toe, maar hij bereikte niets. En het volgende Oranjebestuur trachtte alles recht te zetten door op 22 maart 1575 de kopers van ‘veynsters, deuren, ramen, ijser, cooper, loot ende diergelijcke’ op te dragen, deze goederen aan de rechtmatige eigenaren terug te brengen. Maar ook dat werkte niet: had men die spullen niet eerlijk van de soldaten gekocht? De enige manier om de soldaten kwijt te raken was, hun flink wat geld toe te stoppen³².

Het was echter niet alleen het soldatenvolk, dat voor afbraak zorgde. Ook de overheden zelf gaven opdracht tot sloop van allerlei. Dat gebeurde zowel van de kant van de belegeraar als de belegerde. De laatste had er voordeel van, dat alle bouwwerken buiten de wallen verdwenen, zodat de vijand zich er niet in kon verschansen en de stad van daaruit bestoken met geschut. Bomen en struiken dienden te verdwijnen omdat zij het gezichtsveld vanaf de stadswallen beperkten of het schootsveld belemmerden. En omdat de tegenstander van boomstammen nieuwe belegeringswerktuigen zou maken.

Dus kwam het stadsbestuur van Leiden in overleg met Willem van Oranje al in november 1572 met een keur tot slopen van ‘boomgaerden, thuynen [= schuttungen] ende wassende boomen mitsgaders sekere huysen ende schuyren ende andere getimmer’ aan de overkant van de stadsgracht. Toen de eigenaren dit werk niet snel genoeg deden, werden de stedelingen via bonnen en buurten daarbij betrokken. Nieuwe fasen volgden. Weldra ging de magistraat buiten de grenzen van de stadsvrijdom. Ambachtsheren dáár konden weinig anders doen dan zich erbij neerleggen: de regelingen kwamen immers van Oranjes gewestelijk bestuur. Bij het begin van het eerste beleg was rond de stad een strook van een halve mijl, ofwel een half uur gaans, nagenoeg ‘schoon’.

Ruimere cirkels kwamen vervolgens aan de beurt. En zo sneuvelden de kastelen en kloosters rond de stad, om het even of ze nog intact waren en al dan niet bewoond. Kalk- en steenovens werden vernietigd. Op een kaart van het klooster Lopsen, door Lucas Arentsz. uit 1573, valt te zien hoe een man net de bijl aan de wortel van de laatste boom van de kloosterboomgaard legt. Puin en restanten werden zoveel mogelijk binnen de stad gebracht om de tegenstander niet aan

Afb. 4. Lucas Arentsz., *Kaart van het klooster Lopsen en de stadsvrijheid buiten de Rijnsburgerpoort*, 1573 (detail). In het midden is de boomgaard zichtbaar, waarin, in het onderste gedeelte, een man begint aan het kappen van de laatste boom.

bouwmaterialen te helpen. Alleen korenmolens bleven zo lang mogelijk overeind om de stedelingen meel te kunnen leveren. Maar toen de vijand tijdens het eerste beleg een aantal molens in brand stak, werden de overgebleven exemplaren – houten standaardmolens – snel uit elkaar genomen en binnen de stad op de wallen herbouwd³³. En eveneens in het belang van de voedselvoorziening werd het kweken van warmoes vlak onder de stadsmuur zo lang mogelijk volgehouden, net zoals het weiden van vee, dat 's nachts overigens binnen de poorten stond³⁴.

Op verdere afstand van de stad, in de door de belegeraar beheerste streek, ging het niet anders toe. Hier ontstond een gordel van schansen, gelegen aan land- en waterwegen, om de stad te isoleren. Zulke schansen werden in deze tijd nog niet door een aarden wal met elkaar verbonden – dát vormde pas onderdeel van de latere legerhervormingen van prins Maurits. Bij Leiden maakte Valdés deels gebruik van bestaande schansen, deels bouwde hij nieuwe, deels versterkte hij daar liggende dorpen door er wallen om te leggen en zelfs waterlopen eromheen te lei-

den. Leiderdorp, Zoeterwoude, Leidschendam en Voorschoten werden door hem tot fortten omgetoverd. Aan bouwmaterialen was bij alle afbraak geen gebrek, desnoods werden nog meer objecten gesloopt. En binnen zulke dorpen werden daartoe geschikte gebouwen benut voor militaire doeleinden. Zo gebruikten de Spanjaarden de kerk van het dorp Valkenburg om Engelse krijgsgevangenen te ontwapenen.

En dan was er nog het gebied achter het strijdtoneel. Hier staken geuzenleger-tjes in hun papenhaat kloosters en kerken in brand, soms na er eerst nog de beelden gestormd te hebben. Beide partijen vernietigden zoveel mogelijk objecten waar de ander voordeel van kon hebben. Kloosters rond Delft en in het Westland, waaronder de oude abdij van Loosduinen, werden op last van Oranje verwoest³⁵. Het kasteel Kenenburg bij Schipluiden werd door de opstandelingen neergehaald hoewel de eigenaar aan hun zijde stond. De Spanjaarden ruïneerden, op 6 december 1573, het Huis te Warmond. De plaatselijke kloosters in het laatste dorp waren toen al vanuit Leiden verwoest³⁶. De geuzen staken er in de buurt ook de grote abdij van Leeuwenhorst te Noordwijkerhout in brand, op 14 oktober 1573. Van die van Rijnsburg is het lot minder duidelijk gedocumenteerd. Daar schijnen Spanjaarden zich tegen geuzen te hebben verschanst, zijn bij gevechten delen verwoest en ging de kerk op een ander moment dan het klooster tijdens het beleg verloren³⁷. En in weer, mogelijk zelfs vele andere gevallen is het niet duidelijk, welke van beide partijen tijdens het beleg de verwoesting heeft aangericht.

Achter de linies, aan opstandelingen zijde, viel op 31 juli 1574 het besluit over de inundaties, waarmee Leiden moest worden gered. Nu ontstonden heel andere schaden. In de dijken van Delfland en Schieland werden tal van gaten gegraven tot net boven de gemiddelde waterstand. Zo kon het water bij vloed wel binnenstromen, maar bij eb niet aflopen. Dijken en wegen werden daardoor vernield. Sluizen aan de Maaskant werden alleen bij vloed geopend, zodat er wel water in, maar niet uit kon. Watermolentjes, waarmee heel wat particulieren hun eigen polders bemaalden, waren voorheen al, of werden nu tijdens gevechten vernietigd, grotere molens voor uitgestrekte gebieden ook. Dat gold eveneens voor een brug in de Voorweg bij Zoetermeer en daar staande huizen, waar geuzen en Spanjaarden een fel gevecht om de doortocht leverden. Plaatsen, waar het water beslist niet verder mocht, werden desnoods met forse middelen versterkt. Dat gold onder meer voor de Gouwesluis, achter Alphen aan den Rijn, waar Gouwe en Rijn samenkomen: daarbij werd nu een dam gelegd. Maar geleidelijkaan raakten kades, die het water moesten tegenhouden, steeds verder doorweekt³⁸.

Weliswaar kwam het water niet echt hoog te staan en hielden de uiterste dijken stand: die langs de Rijn, de Vliet, de Maas en de Gouwe. Maar wél constateerde een tijdgenoot al in augustus 1574, kijkend vanaf de Hoge Zeedijk bij IJsselmonde, dat alles – dus Delfland en Schieland – geheel onder water stond. In Rotter-

dam, Delft en Gouda liepen de straten onder³⁹. In Rijnland, waar het water niet hoger kwam dan wanneer het land in een gewone winter blank stond, rees juist nu van de andere zijde méér gevaar. Aan de noordkant van het hoogheemraadschap werd de Spaarndammerdijk door de Spanjaarden zozeer beschadigd, dat IJ-water het grote Haarlemmermeer instroomde en gebieden ten noorden van Leiden blankzette. Via het Haarlemmermeer, dat als boezemwater niet bemalen werd, zou water, dat vanuit het zuiden naar het noorden kwam ten gevolge van de inundatie, bij verdere stijging niet kunnen worden geloosd op het IJ dankzij de grote tegendruk uit het noorden...⁴⁰

Zo lagen de hoger gelegen zand- en geestgronden van zuidelijk Holland weliswaar droog, maar onder een dek van elkaar bestokende soldaten, en stonden het midden en het oosten vrijwel geheel onder water. Achter het een en het ander stonden twee vijandige overheden. Wat merkte de gewone man daarvan?

Boerenleed en koopmansverdriet

Op 1 juli 1574 gaven de opstandige Staten van Holland, formeel op naam van Filips II, bevel aan alle inwoners van Rijnland, Delfland, Schieland en de Alblasserwaard, dat zij zich met have en goed in veiligheid moesten brengen in verband met de aanstaande inundaties. Erg hard liepen de plattelanders echter niet, en dus werd op 7 augustus het bevel nog eens herhaald⁴¹. Op dat moment was de Hoge Zeedijk van Schieland zeker al op 16 plaatsen doorgestoken. Toch was de lauwe reactie van de boeren niet zo vreemd. De landslieden konden lang niet alles meenemen – en het was wel bekend dat er van achtergelaten bezittingen weinig teruggevonden werd.

Een tijdgenoot, de geestelijke Wouter Jacobsz., prior van het klooster Stein bij Gouda, hoorde veel over wat zich afspeelde. En hij was de enige niet. Begin maart 1574 vermeldde hij, dat soldaten het dorp Pijnacker waren binnengevallen en het in brand hadden gestoken. Verderweg, vernam hij, hadden Spaanse troepen ook kasteel en dorp Egmond en Westzaandam in vlammen doen opgaan. Op 1 juni noteerde hij, dat nu de geuzen weer Capelle aan den IJssel en Delfshaven aangevallen, 'grondelick vernielt ende ofgebrant hadden'. En beide partijen legden, 'om den anderen te bedurven', in augustus delen van Waddinxveen in de as⁴². Zulke dingen gebeurden zelfs wanneer de inwoners aanwezig waren. De kustdorpen leefden dan ook voortdurend in angst, dat vijandelijke troepen 's nachts over het strand zouden komen en aanvallen doen. Niet voor niets wezen baljuw en magistraat van Haagambacht op 13 maart 1573 57 mannen aan, die bij nacht twee bij twee 'met een goet rasch paert ende een suffisant man dairop' van Scheveningen naar Katwijk en verder naar Noordwijk moesten rijden, lettend op

Afb. 5a & b. David Vingboons, *Boerenverdriet en boerenvreugd*. Op het eerste schilderij worden misdragingen van soldaten in een boerenhuis getoond. Maar de boeren bijten op het tweede van zich af en slaan hen het huis uit.

onraad, en pas bij zonsopgang mochten terugkeren. Maar intussen was ook van een eigen garnizoen niet veel goeds te verwachten. Dat merkte een uitgeweken aanhanger van Oranje bij terugkomst: van zijn ‘cleyn huysken mitten tuyne’ aan de Haagse Hofvijver waren alleen de tuin – de omheining – en de kelder nog

over⁴³.

Roerende goederen waren helemaal niet veilig. Op 4 juli 1574 keerden in Amsterdam landsheerlijke soldaten terug van een jacht op geuzen in Aalsmeer. Zij bleken zich onderweg echter vooral met beroving van voorbijgangers te hebben beziggehouden. 'Sij brochten in voer prijs [= als buit] seer veel beesten, scuysten met andere dinghen', vertelt Wouter Jacobsz. En twee weken later hadden Spanjaarden onder Delft in één nacht wel zeshonderd stuks vee buitgemaakt. Nog droeviger was mogelijk het lot van inwoners van Langeraar in diezelfde maand. Hun was door geuzen vee ontstolen, maar dat hadden zij voor geld teruggekocht. Vervolgens kwamen echter Spaanse soldaten, die hun heulen met de vijand verweten en daarom op hún beurt het vee van hen wegnamen⁴⁴. En Neeltgen Lourisdr. in Leiden, die aan de Hoge Rijndijk binnen Voorschoten acht morgen land pachtte van het klooster te Abcoude, kwam er in 1573 achter, dat de Spaanse schanssoldaten in de buurt daar haar koeien hadden gemolken zonder haar toestemming. Dus had zij ze maar weggehaald 'ende 'tlant desert laten leggen'⁴⁵.

Bij vee bleef het trouwens niet. In Delfland en Rijnland werden in 1574 gewassen van uitgeweken boeren geconfisqueerd, van het land gehaald, en 'in 't openbaer ende den meest daeromme biedende' verkocht. Ongeveer even ongelukkig was Lourens Dirksz. uit Leiden. Hij had in 1573 van het klooster Mariënpool onder meer drie morgen 'maylants' in het ambacht Oegstgeest gepacht, waarop hij hooi had laten staan. Maar 'door vrees of be leth vande vianden' had hij het niet kunnen weghalen, zodat het geheel had 'staen bederven'⁴⁶. En Cornelis Maertensz., die in 1573 de grote boomgaard van de abdij van Rijnsburg in pacht had, kon niet verhinderen dat soldaten alle fruit van de bomen plukten⁴⁷.

En natuurlijk probeerden landsheerlijke én geuzensoldaten waar mogelijk geld te bemachtigen. 'Gelt, gelt willen wij hebben', riepen Spaanse soldaten in 1574 al bij de geringste opdracht die zij kregen⁴⁸. Sommige landslieden in het Westland begroeven dan ook hun munten. Pieter Claesz. uit Ter Heijde, die de penningen van de armenzorg van Monster beheerde, stopte deze in 1573 onder de derde tegel van de sacristie van de Monsterse kerk – maar wilde ze vervolgens, na ze weer te hebben opgegraven, eigenlijk niet meer afstaan⁴⁹. Ook uit gijzelingen putte het krijgsvolk geld. Zo maakten geuzen een paar weken na het Leidse ontzet in de omgeving van Amsterdam een schuit buit, waarop onder meer 'een eerlick welvaerent lantman wuyt Ouderkerck' meevoer, die zij pas voor duizend Rijnse guldens vrij lieten. Een andere aangehoudene ontnamen zij 'oeck sijn mantel van sijn hals ende toffelen van sijn voeten', zelfs zijn boterham voor onderweg. Of hun slachtoffers 'goet of quaet waeren', deed voor hen niet ter zake⁵⁰. Her en der lijken de aantallen roverijen en plunderingen tijdens het Leidse beleg te zijn toegenomen. In het Westlandse Monster werden er in 1573 33 genoteerd, in 1574 60; in omliggende dorpen was het waarschijnlijk niet anders⁵¹.

Maar zelfs als edelen, boeren en dorpelingen toch in hun huizen waren blijven wonen, konden zij dat niet volhouden toen de inundaties waren begonnen. Hun verzoeken om de gaten in de dijken weer te dichten vonden geen gehoor. Sommigen, aldus een inwoner van Leiden die op 1 september 1574 met broeder Wouter sprak, zochten een veilig heenkomen op het hoge land bij Noordwijk. De Leidenaar had hen daar met ‘over die duysent beesten’ gezien. Wie meer landinwaarts op het veen woonde week uit naar de steden, naar Delft, Rotterdam of Gouda – tenzij hij overtuigd katholiek was en liever naar Haarlem of Amsterdam trok. In Gouda leek het op de Markt rond het stadhuis wel, alsof het veemarkt was – en dat, terwijl diezelfde Markt begin september al half onder water stond. Trouwens, gemakkelijk kwamen de boeren er niet eens binnen. Het stadsbestuur liet alleen diegenen toe ‘die soeveel gelts met haer brochten, waarmede sij voer een jaer mochten gevoet werden’. Menig vluchteling kon niet anders, dan zijn vee vroeger of later onder de prijs verkopen. Al met al was het een droevige uittocht. ‘De lantluyden liepen als gejaechde scapen, haer goet vluchtende, haer beesten verwoerende ende haer hoy niet anders slepende ende binnen den stadt brengende dan oft hoybouwe geweest hadde’⁵².

Voor tal van zakenlieden en nijverheidsmensen was de narigheid niet kleiner. Menig molenaar was niet tot het leveren van meel in staat omdat zijn molen was afgebrand. In Wassenaar bijvoorbeeld waren het Spaanse troepen geweest die, komend vanuit Haarlem, op 26 juli 1573 de molen daar hadden verwoest. Die van Voorschoten werd nog datzelfde jaar deels onbruikbaar gemaakt. En in ’s-Gravenzande hadden in november van datzelfde jaar geuzentroepen, zich uit het Westland terugtrekkend voor landsheerlijke eenheden die Den Haag toen al bezet hadden, de beide korenmolens in de as gelegd: zo zou de vijand daarvan geen profijt hebben. Om diezelfde reden kwam van Oranje tijdens het tweede Leidse beleg het bevel, alle verdere Westlandse molens te verbranden⁵³. In dát opzicht boften de Leidse molenaars, die de gelegenheid kregen, hun nog gespaard gebleven werktuigen op de stadswallen te herbouwen⁵⁴. En voor kooplieden werd transport van hun goederen bemoeilijkt door troepenverplaatsingen, talloze roverijen, en de aanleg van schansen op kruisingen van wegen.

Toen eenmaal de inundaties waren begonnen, kwamen er weer andere problemen. Turfstekers werd het onmogelijk, nog verder te slagturven – onder het wateroppervlak turf te delven. Zelfs werden voorraden, die zij op het land hadden staan, elementen in de oorlogvoering: zij boden partijen soms beschutting tijdens schermutselingen⁵⁵. Vervoer van turf, voorzover nog beschikbaar, werd nog moeilijker omdat op turfponten beslag werd gelegd ten behoeve van de geuzenvloot – evenals trouwens op andere kleine scheepjes van boeren en schuitevoerders. Lang niet al die scheepjes overleefden hun nieuwe taak. Sommige barstten uit elkaar toen geschut, dat er op was geplaatst, tegen de Spanjaarden werd ge-

bruikt. Andere werden afgezonken om vijandelijke doorvaart onmogelijk te maken⁵⁶.

Voor wie toen nog een scheepje had werd het varen vanaf augustus 1574 volstrekt onmogelijk, omdat grote delen van de infrastructuur onder water verdwenen, onzichtbaar en dus onbevaarbaar werden. Dat gold zeker voor de hoofdverkeersader door Holland, de route over Hollandse IJssel, Gouwe, Oude Rijn, Heimanswetering en Kaag naar het Haarlemmermeer⁵⁷. Bovendien waren sluizen, verlaten en overtomen soms geblokkeerd met wrakken, dammen of palissaden, soms kapotgeslagen ten behoeve van de inundaties. En te land waren de kruinen van de dijken, voorzover die nog boven water uitstaken, door de doorstekingen niet langer berijdbaar.

Toch waren er intussen ook nu weer mensen die, net zoals soldaten die geroofd waren te gelde maakten, voordeel uit de droevige omstandigheden putten. De aanwezigheid van soldaten in de contreien betekende in ieder geval vraag naar voedsel. In Den Haag leidde dat tot stijgende prijzen van zuivelproducten, van erwten, van granen en daarvan gebakken brood. Boeren in de omgeving hielden rond de jaarwisseling van 1574 dan ook voorraden achter om de prijzen verder op te drijven. En binnen Den Haag waren er kooplieden, die voorraden probeerden aan te leggen om ze met winst te verkopen. Ook de bakkers maakten zich, naar de mening van de toen landsheerlijke magistraat, hieraan schuldig.

Dus kwamen er beperkende maatregelen. Geen enkele Hagenaar mocht méér voorraad aan graan, zuivel en bonen hebben dan hij een half jaar voor zijn eigen gezin nodig had. Bovendien zouden die goederen alleen op de lokale markt verhandeld mogen worden, en wel tegen de daar geldende prijzen. Bakkers werden maximumprijzen opgelegd. Natuurlijk leverde dit klachten van de bakkers op. Zij zouden zelf hun graan zo duur hebben ingekocht dat zij op elk brood verlies zouden lijden. De boeren in de omgeving werd verboden, hun waren op hun land, of onderweg naar de markt te verkopen aan Hagenaren die hun al tegemoet waren gereisd en maar al te graag een goede prijs betaalden. Ook hier bleek overigens weer, dat het niet uitmaakte welke magistraat in functie was: in maart 1574 verbood het toen zittende Oranjabewind dezelfde praktijken⁵⁸.

Ook andere nijverheidsmensen hadden van de oorlog soms voordeel. Pieter Dielofsz. in Woerden bijvoorbeeld, spiesmaker van beroep, kreeg voorjaar 1573 als een der weinigen toestemming tot het kappen van bomen en gebruik van al omgehakt hout, voor het vervaardigen van spiezen voor het geuzenleger. In Den Haag lieten de Spanjaarden dat jaar bomen uit het Haagse Bos halen om er belegeringswerktuigen van te maken⁵⁹.

Het was duidelijk: ten gevolge van het Leidse beleg had het dagelijks leven in het grootste deel van zuidelijk Holland zijn gewone gang verloren.

De moeizame weg naar herstel

Vanzelfsprekend moesten na Leidens ontzet allereerst de nadelen van de inundaties ongedaan worden gemaakt. Dat was in eerste aanleg het werk van de hoogheemraadschappen. Maar overleg met het opstandige landsbestuur was nodig. Het was tenminste een voordeel, dat het laatste na het Leidse beleg aan kracht won dankzij het terugtrekken van de Spaanse troepen. In de hoogheemraadschappen waren het de in Holland gebleven dijkgraven en hoogheemraden, die het werk ter hand namen. Hun destijds naar Utrecht uitgeweken collega's keerden, hoewel zij op een formeel juiste manier waren benoemd, uiteindelijk niet in hun functies terug – een feit dat overigens pas in 1577 vaststond⁶⁰.

De eerste beslissingen werden snel genomen. Natuurlijk kwam het grootste gevaar van de gaten in de rivierkerende Maas- en IJsseldijken. Al op 4 oktober 1574, de dag na Leidens ontzet, besloten de Staten dat de gaten in de Hoge Zeedijk van Schieland meteen moesten worden gedicht. Provisorisch was dit karwei door Delfland en Schieland rond het begin van 1575 geklaard. De definitieve dichting liet nog enkele jaren op zich wachten. Met de Staten volgden discussies over wie de kosten van het werk zouden moeten dragen.

Maar binnen de dijken stond voorlopig nog heel wat land blank. Zo gaven de ambachtsbewaarders van Alphen, in Rijnland dus, op 21 februari 1576 een overzicht van alle ‘desolaet ende ongebruycet’ land binnen hun ambacht. Het betrof 92,6% van het totaal, dat wilde voor menig bezitter zeggen: al zijn grond⁶¹. En een half jaar later verklaarde Gillis de Berlaymont, heer van Hiërges, de waarnemend landsheerlijk stadhouder van Holland, dat nog steeds grote delen van het gewest onder water stonden. Hij baseerde zich op een remonstratie van de Utrechtse bestuurders van de drie hoogheemraadschappen⁶². Het verbaast dus niet, dat in het Westland nog heel wat percelen, toebehorend aan de abdij van Egmond, ook in 1577 als wild werden aangemerkt en zelfs toen ten dele nog blank stonden. In Abtsrecht aan de Schie bijvoorbeeld betrof dit ruim 113 morgen van de meer dan 253 die de abdij daar bezat, ofwel 44,7%⁶³. Hetzelfde beeld bood ook Rijnland: daar konden ambachtsbewaarders over vele landerijen in 1578 nog geen verponding – grondbelasting – innen, omdat die landerijen ‘noch ledig ende ongebruict lagen’⁶⁴.

Inmiddels was wél een begin gemaakt met het herstel van ‘allen heulen, bruggen, kaden en wegen’ binnen de hoogheemraadschappen – in Delfland al in april 1575. Sluizen, overtoeren en verlaten volgden⁶⁵. Daarnaast dienden verwoeste watermolens te worden herbouwd voor het droogmalen. In de Egmondse goederen van Abtsrecht werden in 1578 uit de verponding de laatste gelden binnengehaald voor de bekostiging van de Westabtspoldermolen. Ook particulieren konden toen met hun eigen molentjes hun land wel weer bemalen. Dat gold bijvoor-

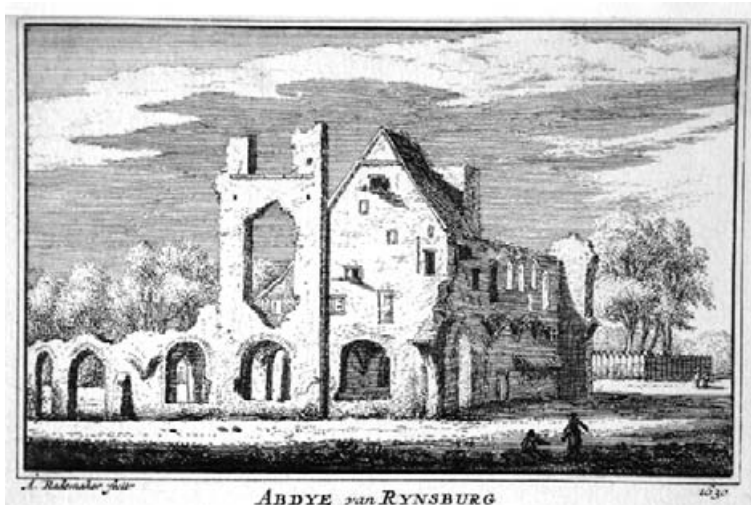
beeld voor Adriaen Jacobs in Warmond en zijn ‘paerdedwatermolen’⁶⁶. Ten slotte moesten de waterwegen nog bevaarbaar worden gemaakt door het lichten van scheepswrakken. Daartoe vaardigde Rijnland in 1578 opdrachten uit⁶⁷. Dit alles leidt tot de conclusie, dat in 1580 de meeste waterstaatkundige arbeid gereed

Afb. 6. Joost Jansz. Lanckaert, *Tapijt met het ontzet van Leiden*, naar het ontwerp van Hans Liefcrinck, 1587-1588 (detail). Het hele gebied tussen Rotterdam (links) en Leiden (rechts) staat onder water.

was⁶⁸. Er waren dus zes jaren voorbijgegaan waarin grote delen van zuidelijk Holland ten hoogste beperkt bruikbaar waren geweest. En dan reppen de bronnen nog niet eens over herstel van de schade aan het land zelf, ontstaan ten gevolge van de bouw van schansen of het aanleggen van loopgraven door de belegeraars...

In die zes jaar was menige pachter niet in staat geweest om zelfs maar een gedeelte van zijn pacht te betalen. Zijn land had nu eenmaal niets opgebracht. Talrijk waren dan ook in deze jaren de – in zulke omstandigheden gebruikelijke – verzoeken om vermindering dan wel kwijtschelding van pacht⁶⁹. Daarvoor was wél een officiële attestatie vereist. Dus wendden in Leiden tal van gedupeerden zich met getuigen tot notaris Van der Wuest om hun rampspoed, opgelopen in de omgeving van de stad, te laten vastleggen. We kwamen hen al tegen: Cornelis Maertensz. onder anderen, die geen vruchten uit de boomgaard van Rijnsburg had kunnen halen, Neeltgen Lourisdochter die haar koeien onder Voorschoten maar had weggehaald omdat de soldaten die molken, en Lourens Dirksz., die het hooi op zijn land in Oegstgeest had moeten laten verrotten. Dit komt overeen met het

Afb. 7. A. Rademaker, *De ruïnes van de abdij van Rijnsburg in 1630*. Ets.

beeld in Delfland. Daar waren veel boeren op de Egmondse goederen pas in 1577 in staat, voor het eerst enige pacht te betalen – maar dan voorlopig wel een sterk verlaagd bedrag. Ook de pachtheren zaten dus met een flinke strop.

De binnenvaart kan niet veel eerder zijn hervat: deze moest wachten op het ruimen van wrakken en herstel aan de waterwegen. Eveneens zullen toen pas de nijverheidsbedrijfsjes weer zijn gaan draaien, molens vooral. Zo mocht in 1577 Maerten Claesz., de broer van de schout van Voorschoten, de beschadigde en afgebroken kleine korenmolen van zijn dorp weer opbouwen op de werf van de verwoeste molen van Wassenaar, ten behoeve van de inwoners van Wassenaar en Voorschoten beide. Al drie jaar later mocht hij het apparaat vervangen door een nagenoeg nieuwe en waarschijnlijk grotere molen, die toen nog in Rotterdam stond. De kosten, die hij daaraan besteedde, waren niet gering: in totaal 2.200 gulden. Intussen had Voorschoten tot 1645 geen eigen molen⁷⁰.

Zotezien kon pas na deze arbeid op waterstaatkundig en economisch gebied worden begonnen met huizenbouw. Dus stonden in Warmond in 1579 nog allerlei ‘verbrande ende desert hoffsteden’⁷¹. En in Delfland werden in 1582 door dijkgraaf en hoogheemraden nog consenten voor herbouw van gesloopte dijkwoningen afgegeven⁷². Nu ging het hierbij maar om gewone boerenwoningen. Een veel langduriger proces was het herstel van openbare gebouwen zoals kerken en kloosters, of van adellijke behuizingen.

Heel wat kloosters verkeerden al vóór het uitbreken van de Opstand in staat

van verval. Het aantal kloosterlingen was sterk gedaald wegens het teruglopen van roepingen; de economische positie van de abdijen was aanzienlijk verslechterd. Dat werd er niet beter op nadat, door een besluit van de Staten van Holland uit 1573, de katholieke eredienst in het gewest geheel was verboden. In het verlengde hiervan werden kerkelijke gebouwen en goederen door een resolutie van diezelfde Staten in 1577 geconfisqueerd. Sommige gebouwen hadden toen al een nieuwe functie gekregen, andere ontvingen die alsnog. Dat gold vooral voor stadskloosters. Onze broeder Wouter Jacobsz. vernam bijvoorbeeld, op 27 november 1574, dat er in Gouda één klooster leprooshuis was geworden en een ander gasthuis⁷³.

Vanuit dit perspectief was afbraak van kloosters, vooral op het platteland, voor veel opstandelingen tijdens de troebelen natuurlijk geen probleem geweest. Functieloos stonden daar nu van sommige nog de ruïnes. Dat was bijvoorbeeld het geval met de grote abdij van Rijnsburg, waarvan de nonnen tijdig naar Leiden, Utrecht of elders waren uitgeweken. De Rijnsburgse goederen werden wel dra, evenals die van Leeuwenhorst, onder beheer gesteld van de Ridderschap van Holland. De restanten van de Rijnsburgse abdijgebouwen werden deels pas in

Afb. 8. Hans Liefcrinck, *Het versterkte dorp Leiderdorp na het beleg, met daarin de verwoestingen, onder meer de kerk* (detail uit de Belegeringskaart van 1574).

1612, en de laatste zelfs in 1811 gesloopt⁷⁴. Kloosters in het nabije Warmond, die terzelfdertijd waren verwoest, bleven niet zo lang overeind: de ruïnes ervan werden al in 1577 neergehaald omdat de stenen opnieuw gebruikt konden worden voor het herstel van het Huis van de plaatselijke heer⁷⁵.

Hergebruik van bouw materiaal kwam veel vaker voor: wij zagen al hoe soldaten in garnizoensplaatsen van die gewoonte dankbaar misbruik maakten. Ook voor herstel van beschadigde kerkgebouwen was materiaal van elders uitstekend geschikt. De Rijnsburgse kerk bijvoorbeeld kon al in 1579 worden herbouwd met stenen, afkomstig van de door de Spanjaarden in 1573 beschadigde begijnkapel van Noordwijk, die nu werd afgebroken⁷⁶. Maar meestal verliep de herbouw van kerken niet zo snel. Ook hier speelden behalve de naweeën van de oorlogvoering de godsdienstige veranderingen in Holland een rol. Tegelijk met het verbod van het katholicisme was de calvinistische, gereformeerde kerk door de Hollandse Staten tot publieke kerk uitgeroepen. Dat betekende, dat de kerkgebouwen werden toegewezen aan de lokale overheden, die ze vervolgens aan de gereformeerden ter beschikking stelden. Maar het aantal gereformeerden was – voor zover ons nú althans bekend is – over het algemeen nog gering, zeker op het platteland⁷⁷. Behoeftte aan een ruim kerkgebouw hadden zij voorlopig nog niet. En katholieken hadden niet het recht, hun vroegere kerkgebouwen weer in gebruik te nemen.

Een en ander leidde ertoe dat rond Leiden vooreerst een ring van verwoeste kerken bleef staan, met uitzondering van de ongeschonden kerkgebouwen van Katwijk Binnen, Noordwijk Binnen en Voorhout. Afbeeldingen laten ze ons zien: dikwijls stonden de muren nog wel overeind, geheel of gedeeltelijk, maar was de hele kap er af. Dat was in de eerste plaats het geval in de versterkte dorpen

Afb. 9. Anoniem, *Tekening van de kerk van Voorschoten na de verwoesting tijdens het beleg*, na 1582. Binnen de kapotte muren is de inmiddels gebouwde, kleinere kerkruimte zichtbaar.

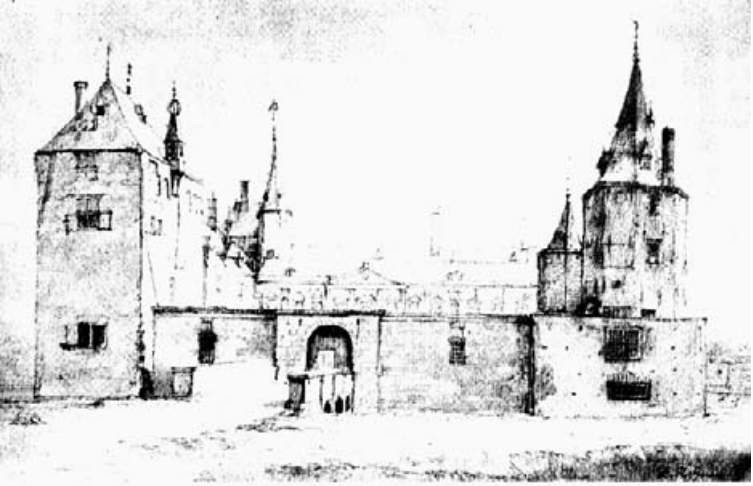
Leiderdorp, Voorschoten en Zoeterwoude. En op wat grotere afstand onder meer in Lisse, Oegstgeest, Sassenheim, Warmond en Wassenaar.

Voor de kerk van Leiderdorp werden in 1600 plannen voor herbouw gemaakt, in 1620 begon de uitvoering daarvan pas, in 1622 was het gebouw kennelijk klaar – bijna vijftig jaar na de verwoesting. De oude fundamenten dienden als basis, maar van de muren waren kennelijk te weinig resten over om te benutten⁷⁸. Dat was wel anders in Zoeterwoude en Oegstgeest, waar wél van oude muren kon worden geprofitteerd. Maar ook in die dorpen duurde herbouw zeer lang. In Zoeterwoude was niet het schip, maar het koor uitgangspunt voor het herstel. Daar vroegen de gereformeerden in de jaren negentig om. Volgens de ene lezing kreeg het koor in 1597 een kap, volgens een andere uiterlijk in 1593. Na een memorie over de herbouw van de kerk uit 1615 volgde naar de mening van sommigen meteen al reconstructie, volgens anderen pas in 1655-1656. In ieder geval niet direct na het grote beleg⁷⁹. De kerk van Oegstgeest schijnt toen wél onmiddellijk in gebruik te zijn genomen, maar alleen in opgelapte staat. Hier vond pas in 1662 een grote restauratie, tevens verbouwing plaats⁸⁰.

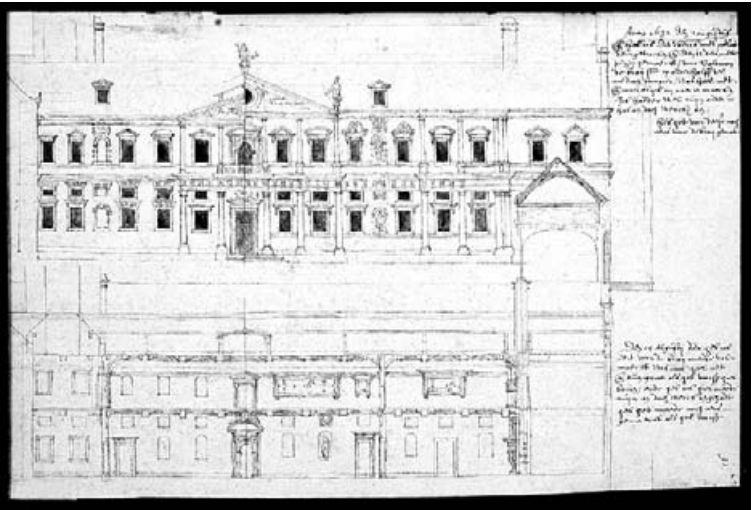
Frappanter nog was het lot van de kerken van Voorschoten, Warmond en Wassenaar. Geen van drieën werd ooit volledig herbouwd. Binnen de ruïne van het Voorschotense kerkgebouw werd weliswaar al in 1582 een kerkzaal opgetrokken, tegen de overeind gebleven toren aan. Maar de gehavende kerkmuren met hun open venstergaten bleven hier zonder functie omheen staan, totdat zij ten slotte in 1742 werden verwijderd⁸¹. In Wassenaar bleef bij de toren een bouwval achter, waarvan het schip in 1594 alsnog werd hersteld voor de gereformeerde eredienst. Aan de kant van de oude koorruimte kwam een houten, in 1645 stenen afsluiting. Koor en enkele zijmuren bleven ruïne tot ze in 1938 óf een stukje werden opgemetseld – het koor – óf werden weggehaald⁸². En deze twee werden nog overtroffen door Warmond, waar het koor op last van de heer, Johan van Duvenvoorde en Woude die zelf katholiek was gebleven of het op latere leeftijd weer werd, al in 1577 geschikt werd gemaakt voor gereformeerde eredienst. De rest bleef ruïne, tot op de huidige dag...⁸³.

Intussen was het aantal verwoeste kastelen en kleinere adellijke behuizingen rond Leiden veel groter dan het getal der kerken. Ook hier is niet steeds te zeggen, door wie menig kasteel verwoest is, en of het soms al vervallen was ten gevolge van 15e-eeuwse conflicten. Sommige werden na het beleg nooit meer herbouwd, zoals het Huis Coebel aan de zuidwestkant van de stad⁸⁴. Andere wel, zoals het Huis te Warmond.

Warmond verkeerde naar het lijkt nog in goede staat toen de troebelen uitbraken. Het was nog steeds bewoond toen het op 6 december 1573 door de landsheerlijke troepen werd bezet en vernield. Johan van Duvenvoorde en Woude, de zoon van de toenmalige heer, Jacob, verbleef tijdens het beleg in Leiden,

Afb. 10. Roeland Roghman, *Tekening van het Huis te Warmond, na de restauraties van 1577-1597 en 1629, 1646.*

Afb. 11. Pieter Saenredam, *Tekening van de ontwerpen van Salomon de Bray, voor een nieuwe voorgevel op de binnenplaats van Huis Warmond, 1629. Het linkse ontwerp werd gerealiseerd.*

waar hij een stadshuis had, en was actief in de strijd. Direct na de belegering zou hij als luitenant-admiraal carrière maken⁸⁵. Maar tegelijkertijd zette hij zich in

voor de herbouw van zijn Huis. Van de Staten kreeg hij toestemming om bouwmaterialen van de verwoeste Warmondse en Haarlemse kloosters daarvoor, én voor werkzaamheden aan de dorpskerk, te benutten. Kennelijk waren de funderingen en de muren nog zo goed, dat ze weer gebruikt konden worden. Zo herrees, voor 25.000 gulden, een fors, kasteelachtig bouwwerk – na twintig jaar⁸⁶.

Toch was er aan het Huis wel wat veranderd. Binnen de muren was een tweetal vleugels in Hollandse renaissancestijl gebouwd, die samen een comfortabel woonhuis vormden. Een boedelinventaris uit 1613 geeft aan, dat er 21 rijk ingerichte leefruimtes waren ontstaan, enkele keukens, zolders en een wapenkamer. Niet langer was Huis Warmond primair een militaire versterking. De tijd daarvan was voorbij: gemetselde muren waren tegen modern geschut niet meer bestand. Bovendien werd de oorlog rond 1600 allang niet meer op Hollands grondgebied uitgevochten. Duvenvoirdes zoon zou het comfort nog vergroten door, in 1629, de achtervleugel te laten uitbreiden met een classicistische voorbouw op de binnenplaats, voorzien van vier representatieve ruimten⁸⁷.

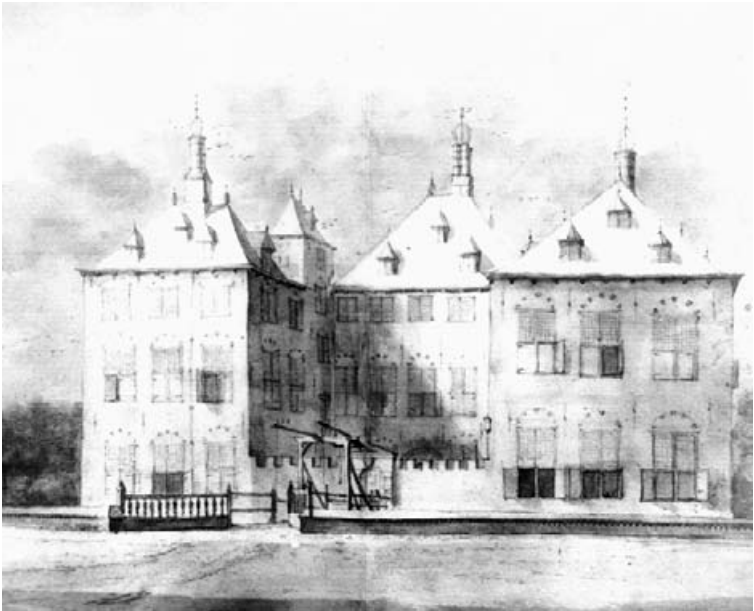
Nog duidelijker zette deze ontwikkeling van kasteel naar landhuis door in een andere bouwactiviteit van Johan van Duvenvoorde. Als luitenant-houtvester van Holland kreeg hij de beschikking over de ambtswoning van deze functionaris, kasteel Teylingen bij Voorhout, dat al tijdens het Haarlemse beleg was verwoest, en mogelijk ten tijde van het Leidse nog verder. Teylingen, 'sijnde de eenige antiquiteit van Holland', moest ook hersteld worden, vond Johan. Dus liet hij weliswaar de overblijfselen van de middeleeuwse burcht enigszins restaureren, maar voor de houtvester kwam binnen de voorburcht een geheel nieuw woonhuis in

Afb. 12. Roeland Roghman, *Tekening van Kasteel Teylingen*. Goed zijn de ruïnes zichtbaar en daarbinnen, in de voorburcht, de nieuwe ambtswoning van de luitenant-houtvester van Holland.

Hollandse renaissancestijl. De bouw daarvan begon pas in 1614, na Duvenvoirdes dood⁸⁸. Johan ging hiermee precies een stap verder dan zijn verwant Jacob II van Wassenaer van Obdam, die in 1615 het Huis Zuidwijk bij Wassenaar kocht. Dát was net als Teylingen een bouwval. Maar terwijl binnen de ruïne van Teylingen een nieuw huis ontstond, werd Zuidwijk maar voor een deel opgeknapt en hield het ook midden 17e eeuw nog de aanblik van een kasteelruïne⁸⁹.

De nieuwe tendens is goed te zien bij twee huizen, die het beleg van Leiden precies tegengesteld doorstonden. Schadevrij bleef Huis Duivenvoorde bij Voorschoten, waarschijnlijk omdat dit, ten zuiden van het versterkte dorp gelegen, net buiten het krijgsgewoel bleef. Omdat het volgens de gewijzigde normen verouderd was, liet Johan van Wassenaer van Duvenvoorde het tussen 1624 en 1631 compleet verbouwen. Het middeleeuwse uiterlijk verdween geheel, het comfortabele hoofdgebouw en twee zijvleugels werden gegroepeerd rond een

Afb 13. Roeland Roghman, *Tekening van het gerestaureerde Huis Duivenvoorde bij Voorschoten*, 1646.

cour d'honneur. De vormen leken al op die van het Franse klassicisme, maar de invulling was nog Hollandse renaissancestijl⁹⁰.

En dan Endegeest in Oegstgeest, één van de huizen die in opdracht van het Leidse stadsbestuur waren gesloopt, op 17 juli 1573. Hoe grondig de sloop was ge-

weest valt niet meer te achterhalen. Wel werd het direct weer enigszins bewoonbaar gemaakt, en had het al in 1631 een U-vormige plattegrond, evenals Duivenvoorde. Maar pas in 1647 werd het geheel herbouwd, naar het schijnt op de oude funderingen die nog herkenbaar zijn aan hun grotere, middeleeuwse steen. Voorzien van torens kreeg het weliswaar nog een kasteelachtige allure, maar het accent lag op het woonhuis vol comfort⁹¹.

Conclusie

Nog eenmaal keren wij terug naar de twee kaartmakers tijdens het Leidse beleg: Bilhamer en Lieftrinck. Vergelijking van hun kaarten van de belegering laat al een ontwikkeling zien. Bilhamer geeft de situatie rond de stad weer, zoals die aan het begin van de insluiting bestond: met zojuist gebouwde, gave schansen. Lieftrinck toont diezelfde schansen, evenals de versterkte dorpen rond Leiden na het ontzet, gehavend door het geweld. Lieftrincks kaart kreeg bovendien twee vervolgen. Om te beginnen vormde zij de basis voor een wandtapijt, geweven door Joost Jansz. Lanckaert in 1587-1588, dat nu het hele gebied totaan Rotterdam laat zien, en de over de ondergelopen landerijen oprukkende geuzen⁹². Datzelfde beeld liet Isaac Claesz. van Swanenburg terugkeren in het glasraam, dat de stad Delft in 1604 schonk aan de St. Janskerk in Gouda⁹³. Op deze manier is weergegeven, hoezeer heel zuidelijk Holland betrokken was geweest bij de Leidse belegering, omdat Leiden nu eenmaal in dit deel van Holland geografisch en strategisch gezien een centrale plaats innam.

Die visie van de tijdgenoot op de Sleutelstad had verregaande consequenties gehad. Vanaf oktober 1573 tot oktober 1574 had plotseling de oorlogvoering over vrijwel het hele gebied tussen IJ en Maas gegolfd. Verschuivingen van het front veroorzaakten verschuivingen van gezagsverhoudingen in het hele gebied. Twee militaire apparaten en twee gewestelijke besturen hadden in afwisseling hun wil opgelegd. Onderling wantrouwen en fysieke ellende onder de bevolking waren het gevolg geweest. Daaraan hadden ook de inundaties bijgedragen, die zo bevrijdend hadden moeten zijn.

Aan deze toestand was na de bevrijding van Leiden vooreerst nog geen einde gekomen. Vele landerijen waren tot tegen 1580, dus zes jaar lang, niet bruikbaar. Boeren moesten hun huizen soms nog langer ontberen. Nijverheidslieden hadden soms evenveel jaren hun werktuigen niet ter beschikking, kooplieden en transporteurs misten hun voertuigen of werden gehinderd door ernstige schade aan de infrastructuur. Nog langer duurde het, voordat grote gebouwen waren hersteld. Heel wat kerkgebouwen bleven al gauw tot het eind der eeuw een bouwval, mede dankzij de ingrijpende omslag in de kerkelijke verhoudingen. En adellijke behui-

zingen stonden er zomaar vijftig jaar als een ruïne bij. Om, als ze al werden herbouwd, de complete gedaantewisseling van fort naar landhuis door te maken.

Het is duidelijk: voor heel zuidelijk Holland had het beleg van Leiden grote, en zeer langdurige gevolgen. Met uitlopers tot de dag van vandaag. Want juist in deze dagen worden in Wassenaar de laatste regelingen getroffen voor herstel van het destijds verwoeste koor van de plaatselijke Dorpskerk. Herstel dan wel in 21e-eeuwse vormen...

Afb. 14. Isaac Claesz. van Swanenburgh naar Hans Liefvrick, *Het ontzet van Leiden. Glasraam in de St. Janskerk te Gouda*, 1604. Tekening door Christoffel Pierson, 1675.

Noten

- ¹ De titel is een citaat uit een klacht over militaire activiteiten in het Duits-Gelderse grensgebied en de nadelen daarvan voor de bevolking, Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage, Archief Raad van State 2221, Consenten 1584-1602, 66ro-vo: Consent van Zutphen 1593.
- ² Joh. E. Elias, *De Vroedschap van Amsterdam 1578-1795*. 2 Dln. (Haarlem 1903-1905) I, 271. G.J. Beeldsnijder van Voshol, 'Over Joost Jansz. landmeter, beeldsnijder en steenhouwer in 1587'. In: *Kronijk Historisch Genootschap* 7 (1851) 310-311. B. de Boer, *Joost Jansz., een Amsterdams landmeter uit de tweede helft der 16e eeuw*. Delft 1950 (Ingenieurscriptie Universiteit Delft). S. Groenveld, e.a. *Historische plattegronden van Nederlandse steden. Deel 7: Leiden* (Alphen aan den Rijn 1997) 36-38. A.J. Kölker, *De kaart van Holland door Joost Jansz.* Purmerend 1971. J. Koning, 'Historisch berigt wegens Joost Janszoon Beeldsnijder en de door hem vervaardigde stukken'. In: *Verhandelingen van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen* 2e Klasse 5 (1831) 1-54. E. Pelinck, 'De eerste gedrukte plattegronden van Leiden en de oudste kaarten betreffende het beleg en ontzet der stad'. In: *Leids Jaarboekje* 40 (1948) 94-108. A. Staring, 'Joost Jansz. Bilhamer als beeldhouwer'. In: *Opus Musivum* (Assen 1964) 201-213.
- ³ Gemeentearchief Amsterdam, Thesauriersrekeningen 1571 (betaling van f 6.20 voor de galei), 1573 (f 9 voor het ontwerp van het lichtingsvaartuig), 1577 (f 7 voor een ontwerp en bestek), 1578 (f 25 voor het ontwerpen 'van een forteresse tot fortificatie deser stede'), 1579 (f 60 wegens 'het fort buyten de S. Anthonispoort'), 1583 (f 14 wegens werkzaamheden bij een nieuwe versterking buiten de stad en een aantal kaarten van dit fort en omgeving). Met dank aan mevrouw C. Hubers voor deze gegevens.
- ⁴ Groenveld e.a. *Historische stadsplattegronden* 38-42, en daar vermelde bronnen en literatuur.
- ⁵ Zie over dit probleem: S. Groenveld, 'Trouw en verraad tijdens de Nederlandse Opstand'. In: *Zeeuws Tijdschrift* 37 (1987) 3-12. Dez., "'Verraders" in de Tachtigjarige Oorlog'. In: *Gelders Erfgoed* 1998-4, 11-17. H. van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*. Amsterdam 1999.
- ⁶ J.C.A. de Meij, *De watergeuzen en de Nederlanden 1568-1572* (Amsterdam/Londen 1972) 226-228. Over het landsheerlijke leger: L. van der Essen, 'Kritisch onderzoek betreffende de oorlogvoering van het Spaans leger in de Nederlanden in de XVIe eeuw nl. de bestraffing van opstandige steden. I. Tijdens het bewind van Alva'. In: *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor Wetenschappen*. Klasse der Letteren XII, 1 (1950) 3-36, aldaar 3-19. G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659* (Cambridge 1972) 26-35, 268.
- ⁷ S. Groenveld en J. Vermaere, 'Zeeland en Holland in 1569. Een rapport voor de hertog van Alva'. In: *Nederlandse Historische Bronnen* 2 ('s-Gravenhage 1980) 103-176. L. Siccking, *Zeemacht en onmacht. Maritieme politiek in de Nederlanden 1488-1558* (Amsterdam 1998) 152-157. A.P. van Vliet en W. Duijvestijn, 'De kustverdediging tussen 's-Gravenzande en Ter Heijde (1569-1648)'. In: *Historisch Jaarboek Westland* 7 (1988) 54-72.

- ⁸ J. van Deventer, *De stadsplattegronden van – . Map 1: Nederland, Zuid-Holland*. Weesp 1992.
- ⁹ De Meij, *Watergeuzen*, 130-143, 226-269. J.D. Bangs, 'Watergeuzen bij Noordwijk en Katwijk – Pasen 1571'. In: *Leiden '74. Leven in oorlogstijd in de tweede helft van de 16de eeuw* (Leiden 1974) 123-125.
- ¹⁰ Over de overgang der steden: H.A. Enno van Gelder, 'De Nederlandse adel en de opstand tegen Spanje, 1565-1572'. In zijn *Van Beeldenstorm tot Pacificatie* (Amsterdam/Brussel 1964) 138-169, aldaar 151-169. K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* ('s-Gravenhage 1994) 37-74. J.C. Boogman, 'De overgang van Gouda, Dordrecht en Delft in de zomer van 1572'. In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 57 (1942) 81-112.
- ¹¹ Dit en de verdere context in S. Groenveld e.a., *De kogel door de kerk? De Opstand in de Nederlanden 1559-1609*. 3e Dr. Zutphen 1991.
- ¹² Over de achtergronden van Alva's gewelddadigheid: Van der Essen, 'Kritisch onderzoek', 19-36.
- ¹³ J. Smit, *Den Haag in den geuzentijd* ('s-Gravenhage 1922) 209-212. A.P. van Vliet, 'Lijden door Leiden. Het Westland tijdens het beleg van Leiden'. In: *Historisch Jaarboek Westland* 1 (1988) 53-74.
- ¹⁴ Voor de chronologie van het beleg: I.W.L. Moerman, 'Korte kroniek van Leiden en omstreken, oktober 1573-oktober 1574'. In: *Leiden '74*, 1-12. De meest algemene studie over het beleg is nog steeds: R. Fruin, 'Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574'. In zijn *Verspreide Geschriften*. Dl. 2 ('s-Gravenhage 1900) 385-490.
- ¹⁵ Fruin, 'Beleg en ontzet', 393-402.
- ¹⁶ Het dramatische verhaal van het ontzet bij Fruin, 'Beleg en ontzet', 440-485. S.J. Fockema Andreae, 'De militaire inundatie van het vasteland van Holland in het jaar 1574'. In: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap* 70 (1953), 309-315. Dez., *Het hoogheemraadschap van Rijnland, zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857* (Leiden 1934) 161-165. G. 't Hart, 'Rijnlands bestuur en waterstaat rondom het beleg en ontzet van Leiden (1570-1580)'. In: *Leiden '74*, 13-33. Th.F.J.A. Dolk, *Geschiedenis van het hoogheemraadschap Delfland* ('s-Gravenhage 1939) 171-180. C. Postma, *Het hoogheemraadschap van Delfland in de middeleeuwen 1289-1589* (Hilversum 1989) 388-400.
- ¹⁷ J.G.M. Boon e.a., *1570-1580 Oudewater. Vrijheid en Gezag*. Oudewater 1975.
- ¹⁸ Over Spaanse muiterijen: G. Parker, 'Mutiny and Discontent in the Spanish Army of Flanders, 1572-1607'. In zijn *Spain and the Netherlands 1559-1659. Ten studies* (Londen 1979) 86-121.
- ¹⁹ Smit, *Den Haag*, 165-173, 176-178. P.J. Margry e.a. (ed.), *Van Camere vander Rekeningen tot Algemene Rekenkamer* ('s-Gravenhage 1989) 54.
- ²⁰ Dolk, *Delfland*, 171-172. Postma, *Delfland*, 389-390, 396 n. 1620. Fockema Andreae, *Rijnland*, 161-163. 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 13-14. J.W. Moerman, *Otto van Egmond*

- (ca. 1522-1586), *Heer van Kenenburg* (Leiden 1987; doctoraalscriptie Universiteit Leiden) 47-50.
- ²¹ J.W. Koopmans, *De Staten van Holland en de Opstand* (’s-Gravenhage/Groningen 1990) 119-120. H. Lademacher, *Die Stellung des Prinzen von Oranien als Statthalter in den Niederlanden von 1572 bis 1584* (Bonn 1958) 41-51. Margry e.a. (ed.), *Camere vander Rekeningen*, 54-55. Swart, *Willem van Oranje*, 50-56.
- ²² S.Groenveld, in H.M. Brokken (ed.), *Heren van Stand. Van Wassaenaer 1200-2000. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (z.p. 2001) 99-104. Vgl. Moerman, *Egmond*, 66-69.
- ²³ Smit, *Den Haag*, 191-193, 224-226. Postma, *Delfland*, 34-35.
- ²⁴ Van Vliet, ‘Lijden’, 68.
- ²⁵ Smit, *Den Haag*, 236-237, 248-253, 258. I.H. van Eeghen (ed.), *Dagboek van broeder Wouter Jacobsz (Gualterus Jacobi Masius), prior van Stein*. 2 Dln. (Amsterdam 1959-1960) 447.
- ²⁶ Smit, *Den Haag*, 199, 202, 204-205, 207-208, 218, 221, 227, 232, 249, 257, 260.
- ²⁷ Van der Essen, ‘Kritisch onderzoek’, 19-36.
- ²⁸ Van der Essen, ‘Kritisch onderzoek’, 7-15. Parker, *Army of Flanders*, passim. J. Brouwer, *Kronieken van Spaansche soldaten uit het begin van den Tachtigjarigen Oorlog*. Zutphen 1933.
- ²⁹ De Meij, *Watergeuzen*, 144-180.
- ³⁰ Aan het leger van Willem van Oranje in deze jaren is nog geen moderne studie gewijd. Zie F.J.G. ten Raa en F. de Bas, *Het Staatse leger 1568-1795*. Deel I (Breda 1911) 3-31. Een aanstaande studie van dr R.P. de Graaf kan daarin verandering brengen.
- ³¹ Van Vliet, ‘Lijden’, 58. Smit, *Den Haag*, 195, 216-219. Vgl. S. Groenveld, “Den Huijsman wordt er heel verermt”. Gevolgen van de oorlogvoering voor de bevolking van Geertruidenberg en omgeving, ca. 1593”. In: *De Dongebode* 19 (1993) 54-85, aldaar 73-74. A.Th. van Deursen, ‘De oorlog’. In zijn *Het kopergeld van de Gouden Eeuw, Deel III: Volk en overheid* (Assen 1979) 65-106.
- ³² Van Eeghen (ed.), *Dagboek*, 439, 450. Postma, *Delfland*, 398. Smit, *Den Haag*, 216, 230.
- ³³ H.A. van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten. De geschiedenis van de stedenbouwkundige ontwikkeling binnen het Leidse rechtsgebied tot aan het einde van de Gouden Eeuw*. 2 Dln. (Leiden 1975) I, 214-232, 278-292. Dez. ‘De rol van de schansen bij het beleg 1572-1574’. In: *Leiden ’74*, 34-50. J.G. Endhoven, “De boomgaert- en warmoesluyden.” De ontwikkeling van de Leidse tuinbouw tot circa 1800’. In: Dez. e.a., *De tuin van Holland. Geschiedenis van tuinbouw en groenteveiling in Leiden* (Utrecht 1992) 9-24, aldaar 11-14. Wat betreft het verplaatsen van molens: C.D. Eisma, ‘Op zondag 26 juli 1573 werd de molen verwoest!’. In: *Wassenaars Nieuwsblad* 54 nr. 2979 (23 mei 2001) 3.
- ³⁴ Jan Jansz. Orlers, *Beschrijvinge der stad Leyden* (Leiden 1641) 477.
- ³⁵ Van Vliet, ‘Lijden’, 63-65.

- ³⁶ Moerman, *Egmond*, 38-39. A.G. van der Steur en J.J. Witkam, *Het Huys te Warmont. Zijn geschiedenis en zijn bewoners* (Leiden 1963) 8.
- ³⁷ G. de Moor, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Hilversum 1994) 490. M. Hüffer, *De adellijke vrouwenabdij van Rijnsburg, 1133-1574* (Nijmegen/Utrecht 1922) 254-259.
- ³⁸ Fruin, 'Beleg en ontzet', 452-482. Dolk, *Delfland*, 171-177. Postma, *Delfland*, 390-396. Fockema Andreae, *Rijnland*, 162-163. Dez., 'Militaire inundatie'. 't Hart, 'Rijnlands bestuur'. Van Vliet, 'Lijden', 65-67.
- ³⁹ Van Eeghen (ed.), *Dagboek*, 435, 436, 440.
- ⁴⁰ 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 23-24.
- ⁴¹ Fockema Andreae, 'Militaire inundatie', 310.
- ⁴² Van Eeghen (ed.), *Dagboek*, 380, 410, 435.
- ⁴³ Smit, *Den Haag*, 198, 217.
- ⁴⁴ Van Eeghen (ed.), *Dagboek*, 420, 426, 412. Zie ook 434, 440, 450, 455, 457, 461. Vgl. Gemeentearchief Leiden, Notariëel Archief 5, Notaris S.L. van der Wuest, 27ro, 24 januari 1576: Lourens Dircksz. uit Leiden waren 23 'beesten zoe paerden als Koeijen' ontstolen op land buiten de stad bij de nieuwe herberg. Met dank aan drs. J.G. Endhoven, die mij op deze plaats attent maakte.
- ⁴⁵ Gemeentearchief Leiden. Notariëel Archief 5: Notaris S.L. van der Wuert, 22ro: attestatie van 22 januari 1576. Vgl. Van Eeghen (ed.), *Dagboek*, 440.
- ⁴⁶ Smit, *Den Haag*, 245-246. Gemeentearchief Leiden, Notariëel Archief 5, Notaris S.L. van der Wuest, 27ro: 24 januari 1576.
- ⁴⁷ Gemeentearchief Leiden, Notariëel Archief 5, Notaris S.L. van der Wuest, 18ro: 17 februari 1576.
- ⁴⁸ Van Eeghen (ed.), *Dagboek*, 455.
- ⁴⁹ Van Vliet, 'Lijden', 60-61.
- ⁵⁰ Van Eeghen (ed.), *Dagboek*, 443, 451-452, 455.
- ⁵¹ Van Vliet, 'Lijden', 60.
- ⁵² Van Eeghen (ed.), *Dagboek*, 436, 438, 441, 447, 459. Vgl. Dolk, *Delfland*, 174.
- ⁵³ Eisma, 'Op zondag 26 juli'. Smit, *Den Haag*, 209, 237.
- ⁵⁴ Van Oerle, *Leiden*, I 282-283.
- ⁵⁵ Fruin, 'Beleg en ontzet', 462.
- ⁵⁶ Van Eeghen (ed.), *Dagboek*, 432. Fruin, 'Beleg en ontzet', 462. Van Oerle, *Leiden*, I 280.
- ⁵⁷ Over deze route: B. Ibelings, 'De route "binnendunen". De scheepvaartroute langs de Goudse sluis en tol, de Wassenaerse Gouwesluis en de Spaarndammertol (13e tot 16e eeuw)'. In: D.E.H. de Boer e.a. (ed.), *Vander rekeninge. Bijdragen aan het symposium*

over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997 (s-Gravenhage 1998) 221-255.

- 58 Smit, *Den Haag*, 196, 221-224, 233-234.
- 59 Smit, *Den Haag*, 196-197, 210, 238.
- 60 Dolk, *Delfland*, 178. Postma, *Delfland*, 396-399 ook over acties van Utrechtse hoogheemraden. 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 26. Fockema Andreae, *Rijnland*, 163-164.
- 61 N.W. Posthumus, 'Gegevens betreffende landbouwtoestanden in Rijnland in het jaar 1575'. In: *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* 35 (1914) 169-185.
- 62 J. van Vloten, 'Onuitgegeven bronnen van Gillis van Berlaymont, heer van Hièrges, enz. uit den maanden mei 1576 tot januari 1577'. In: *Codex Diplomaticus Neerlandicus*, 2e serie IV/2 (1860) 264-319, aldaar 291-295. Postma, *Delfland*, 397.
- 63 Met dank aan drs. J.G. Endhoven voor het mogen gebruiken van deze gegevens, afkomstig uit door hem bewerkte, maar nog niet gepubliceerde rentmeestersrekeningen.
- 64 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 29-30.
- 65 Dolk, *Delfland*, 176. M.H.V. van Amstel-Horák en R.W.G. Lombarts, *Regestenboek van het hoogheemraadschap van Rijnland, april 1253-oktober 1814* (Leiden 1992) 112: 16 december 1578 en 19 mei 1579.
- 66 Gemeentearchief Leiden, Studiezaal, Verpondingen 1579/1580 (Transcriptie van 'Quo hier van den Dorpe van Warmont van den jaergewasse XVc negen ende tseventich van alle d'eygen ende huyerlanden...'), 114, vgl. 116.
- 67 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 30-31.
- 68 't Hart, 'Rijnlands bestuur', 31.
- 69 Vergelijk hierover Groenveld, 'Huijsman', 61-63.
- 70 G.M. van Aalst, *Regesten van het fonds Wassenaar in het huisarchief Twickel, 1222-1599* (s-Gravenhage 1998), regesten 291, 322, 348. Eisma, 'Op zondag 26 juli'. J.L. van der Gouw, *Het ambacht Voorschoten* (Voorburg 1956) 45-46. Groenveld, in Brokken (ed.), *Heren van stand*, 116.
- 71 Gemeentearchief Leiden, Studiezaal, Verpondingen 1579/1580, 105, 108, 111, 113, 114.
- 72 Postma, *Delfland*, 398.
- 73 R.R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht/Antwerpen 1964) 180-182, 221-225. Van Eeghen (ed.), *Dagboek*, 458.
- 74 Hüffer, *Rijnsburg*, 260-271. Het besluit van de Staten van Holland: Algemeen Rijksarchief s-Gravenhage, Resolutiën Staten van Holland 1577, 23 mei. E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Deel VII (s-Gravenhage 1944), 184-185.
- 75 Van der Steur en Witkam, *Huys te Warmont*, 8. Groenveld, in Brokken (ed.), *Heren van stand*, 139.

- ⁷⁶ Hüffer, *Rijnsburg*, 262-263. Ter Kuile, *Monumenten*, 168, 185.
- ⁷⁷ A.C. Duke, 'The Reformation of the Backwoods: the Struggle for a Calvinist and Presbyterian Church Order in the Countryside of South Holland and Utrecht before 1620'. In *zijn Reformation and Revolt in the Low Countries* (Londen/Ronceverte 1990) 227-268.
- ⁷⁸ Ter Kuile, *Monumenten*, 150. P. van der Sterre, 'De Dorpskerk'. In: *Leiderdorp aan jaagpad en snelweg, 1200 jaar wonen* (Leiderdorp 1979) 71-80.
- ⁷⁹ Ter Kuile, *Monumenten*, 238-243. C.J. Gonnet, *Vier parochiën in de middeleeuwen: Heemskerk, Beverwijk, Zoeterwoude en Hazerswoude* (Haarlem 1881) 205-206.
- ⁸⁰ Ter Kuile, *Monumenten*, 172-173. W.J.J.C. Bijleveld, 'De kerk van Oegstgeest'. In: *Leidsch Jaarboekje* 14 (1917) 57-67.
- ⁸¹ Ter Kuile, *Monumenten*, 207-208. Het huidige kerkgebouw dateert overigens van 1868. Met dank aan de heer J.H.M. Sloof voor aanvullende gegevens.
- ⁸² Ter Kuile, *Monumenten*, 224-229. H.J. Honders, 'Iets over de restauratie van de Dorpskerk te Wassenaar'. In: *Leidsch Jaarboekje* 34 (1942) 109-121. A.J. Niphuis, 'Verrassende historie'. In: *Historische Vereniging 'Oud Wassenaar'. Jaarverslag 1999*, 5-9.
- ⁸³ Ter Kuile, *Monumenten*, 216-218. W.C.H. Machen, *Warmond voorheen en thans*. 2 Dln. (Leiden 1927-1931) I, 49-50. Over Johan van Duvenvoirde: A.C. van der Steur, 'Johan van Duvenvoirde en Woude (1547-1610), heer van Warmond, admiraal van Holland'. In: *Hollandse Studiën* 8 (Dordrecht 1975) 179-274. Over diens godsdienst: Groenveld, in Brokken (ed.), *Heren van stand*, 137-138.
- ⁸⁴ J.D.F. Hardenberg, 'Een archeologisch onderzoek naar het bestaan van het kasteel Coebel, verwoest in 1573'. In: *Leiden '74*, 158-160. P. Bitter, 'Archeologisch bodemonderzoek naar het huis Coebel bij Leiden'. In: *Bodemonderzoek in Leiden*, 11-12. *Archeologisch Jaarverslag 1988/1989* (Leiden 1990) 41-52.
- ⁸⁵ Van der Steur, 'Duvenvoirde'. Groenveld, in Brokken (ed.), *Heren van stand*, o.a. 101-104.
- ⁸⁶ Van der Steur en Witkam, *Huys te Warmond*, 8-15. Groenveld, in Brokken (ed.), *Heren van stand*, 140-141.
- ⁸⁷ Groenveld, in Brokken (ed.), *Heren van stand*, 140-141, 144-145. E.H. ter Kuile, 'Salomon de Bray en het Huis te Warmond'. In: *Leidsch Jaarboekje* 43 (1951) 71-76.
- ⁸⁸ Groenveld, in Brokken (ed.), *Heren van stand*, 140-141. Ter Kuile, *Monumenten*, 197-204. P.J. Blok, 'Het slot Teylingen'. In: *Leidsch Jaarboekje* 2 (1905) 103-133. J. Stöver e.a. (ed.), *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid-Holland* (Zutphen 2000) 96-101.
- ⁸⁹ S.J. Fockema Andreae e.a., *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland* (Arnhem 1974) 95. Groenveld, in Brokken (ed.), *Heren van stand*, 122-123.
- ⁹⁰ E.A. Canneman en L.J. van der Klooster, *De geschiedenis van het kasteel Duivenvoorde en zijn bewoners*. 's-Gravenhage 1967. Stöver e.a., *Kastelen en buitenplaatsen*, 202-207.

- ⁹¹ J. Dröge, *Kasteel Endegeest. Een geschiedenis van het huis, de tuin en de bewoners*. Utrecht 1993. Stöver, *Kastelen en buitenplaatsen*, 120-125.
- ⁹² G.T. van Ysselsteyn, *Geschiedenis der tapijtweverijen in de Noordelijke Nederlanden* (Leiden 1936) 64-66, 195, 206, 262-263, 293. J.D. Bangs, *Documentary studies in Leiden art and crafts 1475-1575* (Leiden 1976) 158.
- ⁹³ V.Pijls, e.a., *De Goudse Glazen belicht* (Gouda 1991) 43-44. R.E.O. Ekkart, *Isaac Claesz. van Swanenburg 1537-1614. Leids schilder en burgemeester* (Zwolle 1998) 94-104.

License

THE WORK (AS DEFINED BELOW) IS PROVIDED UNDER THE TERMS OF THIS CREATIVE COMMONS PUBLIC LICENSE ("CCPL" OR "LICENSE"). THE WORK IS PROTECTED BY COPYRIGHT AND/OR OTHER APPLICABLE LAW. ANY USE OF THE WORK OTHER THAN AS AUTHORIZED UNDER THIS LICENSE OR COPYRIGHT LAW IS PROHIBITED.

BY EXERCISING ANY RIGHTS TO THE WORK PROVIDED HERE, YOU ACCEPT AND AGREE TO BE BOUND BY THE TERMS OF THIS LICENSE. TO THE EXTENT THIS LICENSE MAY BE CONSIDERED TO BE A CONTRACT, THE LICENSOR GRANTS YOU THE RIGHTS CONTAINED HERE IN CONSIDERATION OF YOUR ACCEPTANCE OF SUCH TERMS AND CONDITIONS.

1. Definitions

- a. **"Adaptation"** means a work based upon the Work, or upon the Work and other pre-existing works, such as a translation, adaptation, derivative work, arrangement of music or other alterations of a literary or artistic work, or phonogram or performance and includes cinematographic adaptations or any other form in which the Work may be recast, transformed, or adapted including in any form recognizably derived from the original, except that a work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation for the purpose of this License. For the avoidance of doubt, where the Work is a musical work, performance or phonogram, the synchronization of the Work in timed-relation with a moving image ("synching") will be considered an Adaptation for the purpose of this License.
- b. **"Collection"** means a collection of literary or artistic works, such as encyclopedias and anthologies, or performances, phonograms or broadcasts, or other works or subject matter other than works listed in Section 1(f) below, which, by reason of the selection and arrangement of their contents, constitute intellectual creations, in which the Work is included in its entirety in unmodified form along with one or more other contributions, each constituting separate and independent works in themselves, which together are assembled into a collective whole. A work that constitutes a Collection will not be considered an Adaptation (as defined above) for the purposes of this License.
- c. **"Distribute"** means to make available to the public the original and copies of the Work through sale or other transfer of ownership.
- d. **"Licensor"** means the individual, individuals, entity or entities that offer(s) the Work under the terms of this License.
- e. **"Original Author"** means, in the case of a literary or artistic work, the individual, individuals, entity or entities who created the Work or if no individual or entity can be identified, the publisher; and in addition (i) in the case of a performance the actors, singers, musicians, dancers, and other persons who act, sing, deliver, declaim, play in, interpret or otherwise perform literary or artistic works or expressions of folklore; (ii) in the case of a phonogram the producer being the person or legal entity who first fixes the sounds of a performance or other sounds; and, (iii) in the case of broadcasts, the organization that transmits the broadcast.
- f. **"Work"** means the literary and/or artistic work offered under the terms of this License including without limitation any production in the literary, scientific and artistic domain, whatever may be the mode or form of its expression including digital form, such as a book, pamphlet and other writing; a lecture, address, sermon or other work of the same nature; a dramatic or dramatico-musical work; a choreographic work or entertainment in dumb show; a musical composition with or without words; a cinematographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to cinematography; a work of drawing, painting, architecture, sculpture, engraving or lithography; a photographic work to which are assimilated works expressed by a process analogous to photography; a work of applied art; an illustration, map, plan, sketch or three-dimensional work relative to geography, topography, architecture or science; a performance; a broadcast; a phonogram; a compilation of data to the extent it is protected as a copyrightable work; or a work performed by a variety or circus performer to the extent it is not otherwise considered a literary or artistic work.
- g. **"You"** means an individual or entity exercising rights under this License who has not previously violated the terms of this License with respect to the Work, or who has received express permission from the Licensor to exercise rights under this License despite a previous violation.
- h. **"Publicly Perform"** means to perform public recitations of the Work and to communicate to the public those public recitations, by any means or process, including by wire or wireless means or public digital performances; to make available to the public Works in such a way that members of the public may access these Works from a place and at a place individually chosen by them; to perform the Work to the public by any means or process and the communication to the public of the performances of the Work, including by public digital performance; to broadcast and rebroadcast the Work by any means including signs, sounds or images.
- i. **"Reproduce"** means to make copies of the Work by any means including without limitation by sound or visual recordings and the right of fixation and reproducing fixations of the Work, including storage of a protected performance or phonogram in digital form or other electronic medium.

2. Fair Dealing Rights. Nothing in this License is intended to reduce, limit, or restrict any uses free from copyright or rights arising from limitations or exceptions that are provided for in connection with the copyright protection under copyright law or other applicable laws.

3. License Grant. Subject to the terms and conditions of this License, Licensor hereby grants You a worldwide, royalty-free, non-exclusive, perpetual (for the duration of the applicable copyright) license to exercise the rights in the Work as stated below:

- a. to Reproduce the Work, to incorporate the Work into one or more Collections, and to Reproduce the Work as incorporated in the Collections; and,
- b. to Distribute and Publicly Perform the Work including as incorporated in Collections.
- c. For the avoidance of doubt:
 - i. **Non-waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme cannot be waived, the Licensor reserves the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License;
 - ii. **Waivable Compulsory License Schemes.** In those jurisdictions in which the right to collect royalties through any statutory or compulsory licensing scheme can be waived, the Licensor waives the exclusive right to collect such royalties for any exercise by You of the rights granted under this License; and,
 - iii. **Voluntary License Schemes.** The Licensor waives the right to collect royalties, whether individually or, in the event that the Licensor is a member of a collecting society that administers voluntary licensing schemes, via that society, from any exercise by You of the rights granted under this License.

The above rights may be exercised in all media and formats whether now known or hereafter devised. The above rights include the right to make such modifications as are technically necessary to exercise the rights in other media and formats, but otherwise you have no rights to make Adaptations. Subject to Section 8(f), all rights not expressly granted by Licensor are hereby reserved.

4. Restrictions. The license granted in Section 3 above is expressly made subject to and limited by the following restrictions:

- a. You may Distribute or Publicly Perform the Work only under the terms of this License. You must include a copy of, or the Uniform Resource Identifier (URI) for, this License with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. You may not offer or impose any terms on the Work that restrict the terms of this License or the ability of the recipient of the Work to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. You may not sublicense the Work. You must keep intact all notices that refer to this License and to the disclaimer of warranties with every copy of the Work You Distribute or Publicly Perform. When You Distribute or Publicly Perform the Work, You may not impose any effective technological measures on the Work that restrict the ability of a recipient of the Work from You to exercise the rights granted to that recipient under the terms of the License. This Section 4(a) applies to the Work as incorporated in a Collection, but this does not require the Collection apart from the Work itself to be made subject to the terms of this License. If You create a Collection, upon notice from any Licensor You must, to the extent practicable, remove from the Collection any credit as required by Section 4(b), as requested.
- b. If You Distribute, or Publicly Perform the Work or Collections, You must, unless a request has been made pursuant to Section 4(a), keep intact all copyright notices for the Work and provide, reasonable to the medium or means You are utilizing: (i) the name of the Original Author (or pseudonym, if applicable) if supplied, and/or if the Original Author and/or Licensor designate another party or parties (e.g., a sponsor institute, publishing entity, journal) for attribution ("Attribution Parties") in Licensor's copyright notice, terms of service or by other reasonable means, the name of such party or parties; (ii) the title of the Work if supplied; (iii) to the extent reasonably practicable, the URI, if any, that Licensor specifies to be associated with the Work, unless such URI does not refer to the copyright notice or licensing information for the Work. The credit required by this Section 4(b) may be implemented in any reasonable manner; provided, however, that in the case of a Collection, at a minimum such credit will appear, if a credit for all contributing authors of the Collection appears, then as part of these credits and in a manner at least as prominent as the credits for the other contributing authors. For the avoidance of doubt, You may only use the credit required by this Section for the purpose of attribution in the manner set out above and, by exercising Your rights under this License, You may not implicitly or explicitly assert or imply any connection with, sponsorship or endorsement by the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties, as appropriate, of You or Your use of the Work, without the separate, express prior written permission of the Original Author, Licensor and/or Attribution Parties.
- c. Except as otherwise agreed in writing by the Licensor or as may be otherwise permitted by applicable law, if You Reproduce, Distribute or Publicly Perform the Work either by itself or as part of any Collections, You must not distort, mutilate, modify or take other derogatory action in relation to the Work which would be prejudicial to the Original Author's honor or reputation.

5. Representations, Warranties and Disclaimer

UNLESS OTHERWISE MUTUALLY AGREED TO BY THE PARTIES IN WRITING, LICENSOR OFFERS THE WORK AS-IS AND MAKES NO REPRESENTATIONS OR WARRANTIES OF ANY KIND CONCERNING THE WORK, EXPRESS, IMPLIED, STATUTORY OR OTHERWISE, INCLUDING, WITHOUT LIMITATION, WARRANTIES OF TITLE, MERCHANTABILITY, FITNESS FOR A PARTICULAR PURPOSE, NONINFRINGEMENT, OR THE ABSENCE OF LATENT OR OTHER DEFECTS, ACCURACY, OR THE PRESENCE OF ABSENCE OF ERRORS, WHETHER OR NOT DISCOVERABLE. SOME JURISDICTIONS DO NOT ALLOW THE EXCLUSION OF IMPLIED WARRANTIES, SO SUCH EXCLUSION MAY NOT APPLY TO YOU.

6. Limitation on Liability. EXCEPT TO THE EXTENT REQUIRED BY APPLICABLE LAW, IN NO EVENT WILL LICENSOR BE LIABLE TO YOU ON ANY LEGAL THEORY FOR ANY SPECIAL, INCIDENTAL, CONSEQUENTIAL, PUNITIVE OR EXEMPLARY DAMAGES ARISING OUT OF THIS LICENSE OR THE USE OF THE WORK, EVEN IF LICENSOR HAS BEEN ADVISED OF THE POSSIBILITY OF SUCH DAMAGES.

7. Termination

- a. This License and the rights granted hereunder will terminate automatically upon any breach by You of the terms of this License. Individuals or entities who have received Collections from You under this License, however, will not have their licenses terminated provided such individuals or entities remain in full compliance with those licenses. Sections 1, 2, 5, 6, 7, and 8 will survive any termination of this License.
- b. Subject to the above terms and conditions, the license granted here is perpetual (for the duration of the applicable copyright in the Work). Notwithstanding the above, Licensor reserves the right to release the Work under different license terms or to stop distributing the Work at any time; provided, however that any such election will not serve to withdraw this License (or any other license that has been, or is required to be, granted under the terms of this License), and this License will continue in full force and effect unless terminated as stated above.

8. Miscellaneous

- a. Each time You Distribute or Publicly Perform the Work or a Collection, the Licensor offers to the recipient a license to the Work on the same terms and conditions as the license granted to You under this License.
- b. If any provision of this License is invalid or unenforceable under applicable law, it shall not affect the validity or enforceability of the remainder of the terms of this License, and without further action by the parties to this agreement, such provision shall be reformed to the minimum extent necessary to make such provision valid and enforceable.
- c. No term or provision of this License shall be deemed waived and no breach consented to unless such waiver or consent shall be in writing and signed by the party to be charged with such waiver or consent.
- d. This License constitutes the entire agreement between the parties with respect to the Work licensed here. There are no understandings, agreements or representations with respect to the Work not specified here. Licensor shall not be bound by any additional provisions that may appear in any communication from You. This License may not be modified without the mutual written agreement of the Licensor and You.
- e. The rights granted under, and the subject matter referenced, in this License were drafted utilizing the terminology of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works (as amended on September 28, 1979), the Rome Convention of 1961, the WIPO Copyright Treaty of 1996, the WIPO Performances and Phonograms Treaty of 1996 and the Universal Copyright Convention (as revised on July 24, 1971). These rights and subject matter take effect in the relevant jurisdiction in which the License terms are sought to be enforced according to the corresponding provisions of the implementation of those treaty provisions in the applicable national law. If the standard suite of rights granted under applicable copyright law includes additional rights not granted under this License, such additional rights are deemed to be included in the License; this License is not intended to restrict the license of any rights under applicable law.